

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Σχολή Διεθνών Σπουδών, Επικοινωνίας και Πολιτισμού
Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών
ΠΜΣ: “ Διεθνείς, Ευρωπαϊκές και Περιφερειακές Σπουδές ”
Ειδίκευση : “ Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Πολιτική
Πρόγραμμα Jean Monnet ”

Διπλωματική Εργασία με θέμα “ Η στάση των ανώτατων δικαστηρίων των κρατών-μελών απέναντι στο ζήτημα της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου επί του εθνικού δικαίου ”

Όνοματεπώνυμο Φοιτητή ΠΜΣ : Γκέλιος Γ. Ντόναλντ (Α.Μ. 1214Μ023)

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Κανελλοπούλου-Μαλούχου Νέδα Αθ., ως Επιβλέπουσα Καθηγήτρια,
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα ΔΕΠΣ του Παντείου Πανεπιστημίου

Τσόλκα Όλγα, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα ΔΕΠΣ του Παντείου
Πανεπιστημίου

Καραγεώργου Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα ΔΕΠΣ του
Παντείου Πανεπιστημίου

Αθήνα, 2015

Αυτός ο ελάχιστος πνευματικός μόχθος
αφιερώνεται στη μνήμη της μητέρας μου,
Αρετής

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Συντομογραφίες	σελ.4
Πρόλογος	σελ.5
1. Εισαγωγικές Παρατηρήσεις	σελ.7
1.1. Η ΕΕ ως ένα νέο ιδιόμορφο πολιτικό και πολιτειακό μόρφωμα.....	σελ.7
1.2. Το δίκαιο της ΕΕ ως νέα έννομη τάξη.....	σελ.9
1.3. Τα χαρακτηριστικά της ενωσιακής έννομης τάξης.....	σελ.10
2. Η αρχή της “υπεροχής” από την οπτική γωνία του ενωσιακού δικαίου	σελ.11
2.1. Απόφαση του ΔΕΚ στην υπόθεση Flaminio Costa κατά ENEL.....	σελ.12
2.2. Απόφαση του ΔΕΚ στην υπόθεση Internationale Handelsgesellschaft mbH (Solange I)	σελ.15
2.3. Απόφαση του ΔΕΚ στην υπόθεση Simmenthal.....	σελ.17
2.4. Απόφαση του ΔΕΚ στην υπόθεση Foto-Frost.....	σελ.17
3. Η αρχή της “υπεροχής” από την οπτική γωνία του εθνικής έννομης τάξης	σελ.20
4. Η υποδοχή της αρχής της “υπεροχής” από τα εθνικά δικαστήρια	σελ.22
4.1. Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Αυστρία και Ολλανδία, Ιρλανδία, Σλοβακία.....	σελ.24
4.2. Γερμανία	σελ.26
4.2.1. Το θεματικό πεδίο των θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου	σελ.27
4.2.2. Το θεματικό πεδίο της εθνικής συνταγματικής αυθυπαρξίας	σελ.30
4.2.3. Το θεματικό πεδίο της εθνικής κυριαρχίας	σελ.31
4.3. Ιταλία	σελ.34
4.3.1. Το θεματικό πεδίο των θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου	σελ.34
4.3.2. Το θεματικό πεδίο των θεμελιωδών πολιτευματικών και συνταγματικών αρχών	σελ.35
4.3.3. Το θεματικό πεδίο της εθνικής κυριαρχίας	σελ.36
4.4. Γαλλία	σελ.36
4.4.1. Το θεματικό πεδίο των θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου	σελ.38
4.4.2. Το θεματικό πεδίο της εθνικής συνταγματικής τάξης....	σελ.38
4.4.3. Το θεματικό πεδίο της εθνικής κυριαρχίας	σελ.38
4.5. Μεγάλη Βρετανία	σελ.39
4.6. Ελλάδα	σελ.41
5. Νομικός Πλουραλισμός και Πολυεπίπεδος Συνταγματισμός	σελ.43
6. Μια συνολική αποτίμηση	σελ.44
7. Συμπερασματικές παρατηρήσεις	σελ.46
8. Βιβλιογραφία	σελ.47
8.1. Ελληνόγλωσση	σελ.47
8.2. Ξενόγλωσση	σελ.49
9. Αρθρογραφία	σελ.51
9.1. Ελληνόγλωσση	σελ.51
9.2. Ξενόγλωσση	σελ.51
10. Ηλεκτρονικές Πηγές	σελ.52

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΠ	Άρειος Πάγος
αρθ.	άρθρο
Αρμ	Αρμενόπουλος (περιοδικό)
Βλ.	Βλέπε
γαλλΣ	Γαλλικό Σύνταγμα
γερμΣ	Γερμανικό Σύνταγμα
ΓΟΣΔ (και BVerfGE)	Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (και απόφαση του ΓΟΣΔ αντίστοιχα)
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
εδ.	εδάφιο
εκδ.	εκδόσεις
επ.	επόμενα
επιμ.	επιμέλεια
ΕΕΕυρΔ	Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (περιοδικό)
ελλΣ	Ελληνικό Σύνταγμα
δανΣ	Δανικό Σύνταγμα
EuConst	European Constitutional Law Review (περιοδικό)
ΔΕΚ	Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΕ	Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΔιΔικ	Διοικητική Δίκη (περιοδικό)
ολ.	ολομέλεια
ολλΣ	Ολλανδικό Σύνταγμα
ουγγρΣ	Ουγγρικό Σύνταγμα
κεφ.	κεφάλαιο
NoB	Νομικό Βήμα (περιοδικό)
παρ.	παράγραφος
πορτΣ	Πορτογαλικό Σύνταγμα
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΣΕΕ/Μ	Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση του Μάαστριχτ
ΣΕΕ/Λ	Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση της Λισαβόνας
ΣΛΕΕ	Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
σελ.	σελίδα
ΣυλλΝομ	Συλλογή Νομολογίας (περιοδικό)
σκ.	σκέψη
σλοβΣ	Σλοβένικο Σύνταγμα
σλοβκΣ	Σλοβάκικο Σύνταγμα
ΤοΣ	Το Σύνταγμα (περιοδικό)
τευ.	τεύχος
ρουμΣ	Ρουμάνικο Σύνταγμα
ΙΣΔ	Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο
ιταλΣ	Ιταλικό Σύνταγμα
ισπΣ	Ισπανικό Σύνταγμα
ΘΝ	(γερμανικός) Θεμελιώδης Νόμος

Πρόλογος

Εκ πρώτης όψης το ζήτημα της υπεροχής του πρώην κοινοτικού - ενωσιακού πλέον μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας - δικαίου έναντι του εκάστοτε εθνικού δικαίου κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης ίσως αποτελεί για κάποιους ένα αναχρονιστικό και πολυσυζητημένο θέμα που έχουν εξαντληθεί τα όρια του. Επέλεξα, ωστόσο, το θέμα αυτό επειδή η “αρχή της υπεροχής” αποτελεί μια από τις θεμελιώδεις αρχές του οικοδομήματος του ευρωπαϊκού δικαίου και του ενωσιακού εγχειρήματος γενικότερα, καθώς και απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη του και την εφαρμογή του ως κοινότητας δικαίου. Ιδιαίτερα, με την πολλαπλότητα και τη διαπλοκή των εννόμων τάξεων που διαμορφώνονται και συνεχώς διευρύνονται, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη διαλεύκανσης του νομικού τοπίου κατά το μέτρο που αυτό είναι δυνατόν να συμβεί προκειμένου να υπάρξει μια ελάχιστη αίσθηση ασφάλειας δικαίου στο ευρωπαϊκό χώρο. Επίσης, κατά τη γνώμη του γράφοντος, για να μπορέσει κάποιος να αντιληφθεί στοιχειωδώς ένα επιστημονικό πεδίο – εν προκειμένω το ευρωπαϊκό δίκαιο – πρέπει πρώτα να έχει κατανοήσει επαρκώς τη θεμελιωτική του βάση και την ουσία του και μετά να προχωρήσει στις επιμέρους λεπτομέρειες του, εμβαθύνοντας στην ανάλυση τους. Λοιπόν, μια από τα προαπαιτούμενα για την ελάχιστη κατανόηση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελεί η αρχή της υπεροχής του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου σε συνδυασμό με τις άλλες δυο καθιερωμένες αρχές στο πλαίσιο του δικαίου αυτού, την αρχή της αυτονομίας του και την αρχή της αμεσότητας του (όπως αναλύεται περαιτέρω στις αρχές του αμέσου αποτελέσματος και της άμεσης ισχύος).

Ειδικότερα, το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά γενική ομολογία είναι ένα ιδιότυπο και ιδιόρρυθμο δίκαιο, αποκαλούμενο ως *sui generis*, ακολουθώντας το παράδειγμα της ίδιας της φύσης της ΕΕ που δεν αποτελεί ακόμα κράτος ούτε ένα απλό διεθνή οργανισμό αλλά διαμορφώνεται εν εξελίξει στην πορεία του χρόνου (άλλωστε το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο της έδωσε το χαρακτηρισμό “Σύνδεσμος Κρατών” με τον όρο *Staatenverbund*, ως μια ένωση ανεξάρτητων και κυρίαρχων κρατών, σύμφωνα με την απόφαση του ΓΟΣΔ της 12.10.1993, *Maastricht*). Δεδομένου ότι οι αρμοδιότητες που έχουν παραχωρήσει τα κράτη είναι δοτές και ότι τα κράτη-μέλη αποτελούν όχι μόνο τα υποκείμενα αλλά και τους φορείς των Συνθηκών, άλλως είναι οι “Φύλακες των Συνθηκών” ανά το χρόνο, τα αρμόδια όργανα των κρατών-μελών, επομένως και τα δικαστήρια τους, ως τα κατεξοχήν όργανα άσκησης της δικαστικής εξουσίας, έχουν την υποχρέωση να σέβονται, να ερμηνεύουν σωστά και να εφαρμόζουν ενιαία το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στα πλαίσια αυτής της εργασίας θα εξετάζεται συνοπτικά η αρχή της υπεροχής καταρχήν από τη σκοπιά του ενωσιακού δικαίου έτσι όπως έχει παγιωθεί νομολογικά, ελλείψει ρητής διάταξης του δικαίου της ΕΕ, ενδεικτικά με τις αποφάσεις *Costa/ENEL*, *Internationale Handelsgesellschaft mbH (Solange I)*, *Simmenthal* και *Foto-Frost*, για να γίνει κατανοητή στον αναγνώστη πως αντιλαμβάνεται το δίκαιο της ΕΕ την έννοια της εν λόγω υπεροχής. Πιο αναλυτικά θα εξετασθεί η αρχή αυτή από τη σκοπιά του εθνικού δικαίου των κρατών-μελών και η θεμελιωτική βάση αυτής της αρχής στο εθνικό Σύνταγμα. Το πρόβλημα εδώ που εντοπίζεται είναι εάν θα γίνει αποδεκτή μια τέτοια υπεροχή και πως, με ποια νομική βάση. Για παράδειγμα, τα ελληνικά δικαστήρια αμφιταλαντευόμενα χρησιμοποιούν ως νομική βάση της αρχής αυτής άλλοτε γενικά τη διάταξη του άρθρου 28, άλλοτε τη διάταξη του άρθρου 28 παρ. Ι και άλλοτε τη διάταξη του άρθρου 28 παρ. ΙΙ του ελληνικού Συντάγματος και συνήθως όχι την ίδια τη φύση του ενωσιακού δικαίου (με ελάχιστες εξαιρέσεις). Ωστόσο, σε μια σειρά αποφάσεων του το ΣτΕ - 297/85

(ολ.), 3312/89, 1544/92 (ολ.) -, αλλά και ο Άρειος Πάγος - ΑΠ 1360/92, ΑΠ 79/93 – επέδειξαν δισταγμό ως προς την αναγνώριση της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και εναντίον του Συντάγματος. Οι διακυμάνσεις στη στάση του Συμβουλίου της Επικρατείας συνεχίστηκαν, αφού με την υπ' αριθμό 249/97 απόφαση του δέχθηκε καταρχήν ανεπιφύλακτα την υπερσυνταγματική ισχύ του ενωσιακού δικαίου, με νεώτερες αποφάσεις Τμημάτων του ΣτΕ - υπ' αριθμόν 1809/97 και 3242/2004 – αναγνώρισε ρητά ανώτερη τυπική ισχύ στο ελληνικό Σύνταγμα. Επίσης, η Ολομέλεια του ΣτΕ ήταν επιφυλακτική όπως προκύπτει από την υπ' αριθμό 3457/98 απόφασή της, ώσπου τελικά να στείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ θεωρώντας τον εαυτό του αρχικά αναρμόδιο στο θέμα της ερμηνείας της υπεροχής (με την 3670/06 απόφαση της) και να λάβει ως απάντηση τη πάγια και καθιερωμένη θέση του Δικαστηρίου περί απόλυτης υπεροχής του ενωσιακού δικαίου κατά κάθε αντίθετης εθνικής διάταξης συνταγματικής ή μη ποιότητας.

Διφορούμενη κρίνεται και η στάση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας ως προς την αποδοχή της υπεροχής έναντι του Γερμανικού Συντάγματος (Θεμελιώδους Νόμου), ιδιαίτερα όσον αφορά τον ευαίσθητο τομέα της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι αποφάσεις “ *Solange I και II* ”, “ *Eurocontrol* ” και “ *Vielleicht* ”. Ενδιαφέρουσα είναι και η θέση του στην εξέταση των προσφυγών για την επικύρωση των Συνθηκών της Ευρωπαϊκής Ένωσης του Μαστρίχτ και της Λισαβόνας.

Και στη Γαλλία, τα γαλλικά δικαστήρια αναγνωρίζουν βασικά την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου έναντι του απλού νόμου, θέση που υιοθετεί και το Conseil d'Etat. Τα τρία όμως ανώτατα δικαστήρια το Conseil Constitutionnel, το Conseil d'Etat και το Cour de Cassation αποφεύγουν να αναγνωρίσουν ρητά την υπεροχή έναντι του γαλλικού συντάγματος, μη δημιουργώντας όμως πρόβλημα ασυμφωνίας δεσμεύσεων που απορρέουν από το ενωσιακό δίκαιο με το γαλλικό σύνταγμα.

Ενώ, τα ανώτατα δικαστήρια στη Μεγάλη Βρετανία (House of Lords και High Court of Justice) δέχτηκαν πιο εύκολα την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου δεδομένου και της απουσίας γραπτού και ενιαίου κειμένου ως Σύνταγμα.

Βασική αρχή της ενωσιακής έννομης τάξης είναι και η ενιαία και ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων. Εν προκειμένω, η ομοιομορφία θα έβρισκε εφαρμογή εδώ εφόσον η υπεροχή του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου θεμελιώνεται στην αυτονομία της προέλευσης του και στη φύση του και όχι κάθε φορά σε κανόνες ή διατάξεις της εθνικής έννομης τάξης.

Επομένως, η υπεροχή του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου αποτέλεσε κατά βάση νομολογιακό δημιούργημα του ΔΕΚ, στην πράξη όμως δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί και να ισχύσει χωρίς την έμπρακτη ανεκτικότητα και υποστήριξη των εθνικών δικαστηρίων, που καλούνται εν τέλει να είναι και οι τελικοί εφαρμοστές του ενωσιακού δικαίου.

Ολοκληρώνοντας αυτό το προλογικό σημείωμα, σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους Διδάσκοντες και τις Διδάσκουσες του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών “ Διεθνείς, Ευρωπαϊκές και Περιφερειακές Σπουδές ” του Παντείου Πανεπιστημίου για την απλόχερη μετάδοση των γνώσεων και της εμπειρίας τους, καθώς και για την διεύρυνση των πνευματικών μου οριζόντων. Ιδιαίτερα, όμως, θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς την κ. Νέδα Αθ. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, την κ. Όλγα Τσόλκα και τον κ. Δημήτριο Χρυσόχου για την πολύτιμη συμβολή και τις συμβουλές τους για την συγγραφή της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας.

Αθήνα, Οκτώβριος 2015

1. Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

1.1. Η ΕΕ ως ένα νέο και ιδιόμορφο πολιτικό και πολιτειακό μόρφωμα

Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί μια ένωση-ένα σύνολο κυρίαρχων και ανεξάρτητων κρατών, ως αυτοτελή υποκείμενα του διεθνούς δικαίου, που έχουν εισχωρήσει σε αυτήν με την πλήρη και την ελεύθερη βούληση τους, παραχωρώντας σημαντικές αρμοδιότητες τους που ενδεχομένως και να ανάγονται στον πυρήνα της κρατικής τους κυριαρχίας. Δηλαδή, δημιουργείται ένας νέος τρόπος υπερεθνικής διακυβέρνησης κρατών που διατηρούν την εναπομείνασα τυπική τους κυριαρχία προσχωρώντας σε αυτήν την κοινότητα κρατών¹. Ωστόσο, μια τέτοια ένωση κρατών δεν έχει υπάρξει ξανά στο παρελθόν και αποτελεί έναν πρωτότυπο τρόπο ενοποίησης που έχει τα δικά του ιδιαίτερα και ιδιόμορφα χαρακτηριστικά. Εδώ στο φαινόμενο της περιφερειακής ολοκλήρωσης, η συσσωμάτωση των γεωγραφικών περιοχών πραγματοποιείται ειρηνικά (σε αντίθεση με την προσάρτηση περιοχών χρησιμοποιώντας το βίαιο μέσο του πολέμου και της στρατιωτικής επιβολής) με εργαλείο το δίκαιο, αφού τα συμμετέχοντα κράτη-μέλη συνιστούν μια κοινότητα δικαίου και εγκαθιδρύεται μια νέα, αυτοτελής και υπέρτερη έννομη τάξη από τις προϋπάρχουσες έννομες τάξεις των 28 κρατών-μελών. Δηλαδή, το πείραμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης πραγματοποιείται με τη μέθοδο της ενοποίησης δια του δικαίου (*integratio sub lege*)² ώστε να καθίσταται εφικτή η διακυβέρνηση αυτών των 28 ανεξάρτητων κρατών στα πλαίσια της ειρήνης και της δικαιοσύνης με την υιοθέτηση νομικών μεθόδων και μέσων. Ο νομικός τρόπος που προτείνεται είναι η τήρηση ενός ενιαίου και κοινού δικαίου για να εξασφαλισθεί αποτελεσματικά η απαιτούμενη “υπακοή και ομοιομορφία” στα πεδία αυτής της κοινής προσπάθειας.

Πιο αναλυτικά, αυτή η Κοινότητα Δικαίου που ιδρύεται χάριν της ενοποιητικής ιδέας χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει και να νομιμοποιήσει την “υποταγή και την υποτέλεια” που προκύπτει αναπόφευκτα ως αποτέλεσμα της όλης διαδικασίας με την λογική πειθώ και την γενική εφαρμογή των κοινών κανόνων δικαίου που εξυπηρετούν το κοινό συμφέρον με τη δημιουργία ενός προχωρημένου συστήματος δικαιοκρατίας, το οποίο συγκροτούμενο ως έννομη τάξη δανείζεται στοιχεία περισσότερο από το συνταγματικό παρά από το διεθνές δίκαιο³ και που έχει δεσμευτική ισχύ στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο των 28 κρατών-μελών⁴. Στις πρόσφατες συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-402/05 P *Kadi*, C-415/05 *Al Barakaat κατά της Επιτροπής και του Συμβουλίου της ΕΕ* (με ημερομηνία έκδοσης της απόφασης την 03.09.2008), το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ξανατονίζει στην υπ' αριθμό 281 σκέψη της απόφασης ότι “η Κοινότητα αυτή συνιστά μια κοινότητα δικαίου, με την έννοια ότι ούτε τα κράτη μέλη της ούτε θεσμικά όργανα της διαφεύγουν από τον έλεγχο της συμφωνίας των πράξεων τους προς τον βασικά

¹ . Σκανδάμης Ν., (2001), Θεμελιώδη Χαρακτηριστικά του Κοινοτικού Δικαίου, στο βιβλίο ΕΠΕΕΣ, *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές*, Τόμος Α', Ιστορία, Θεσμοί και Δίκαιο, Στεφάνου Κ., Φατούρος Αρ., Χριστοδουλίδης Θ.(επιμ.), Πρώτη έκδοση, εκδ. Ι.Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 319

² . Σκανδάμης Ν., (1994), *Κράτος, Δίκαιο και Κοινωνία στην Ενοποιημένη Ευρώπη, Διεπιστημονικές προσεγγίσεις με άξονα το Δίκαιο*, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ.16

³ . Rainer Arnold, (2009), *The Concept of European Constitutional Law*, στο βιβλίο του ίδιου Rainer Arnold, (2009), *The Emergence of European Constitutional Law*, International Academy of International Law, Ant.N.Sakkoulas-Bruylant, Athens-Bruxelles, σελ. 15

⁴ . Σκανδάμης Ν., (2006), Θεμελιώδη Χαρακτηριστικά του Κοινοτικού Δικαίου, στο βιβλίο ΕΠΕΕΣ, *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές*, Τόμος Α', Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία και Διακυβέρνηση, Στεφάνου Κ., Τσινισιζέλης, Μ., Φατούρος Αρ., Χριστοδουλίδης Θ.(επιμ.), Δεύτερη έκδοση, εκδ. Ι.Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 341-342

καταστατικό χάρτη που αποτελούσε η Συνθήκη ΕΚ (the EC Treaty as the Basic Constitutional Charter)” - το ίδιο πράγμα είχε επισημάνει το ΔΕΚ με απόφαση του το έτος 1986 στην υπόθεση με αριθμό 294/83 *Parti Ecologiste “Les Verts”* κατά του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου όπου εξομοιώνει τη Συνθήκη ΕΚ με ένα είδος Θεμελιώδους Καταστατικού Χάρτη ως “the Basic Constitutional Charter”⁵. Δηλαδή από την στιγμή που τα κράτη μέλη συμφωνήσαν και δεσμεύτηκαν να ενταχθούν σε αυτή την Κοινότητα πρέπει και να τηρούν τις δεσμεύσεις που ανέλαβαν σε κάθε επίπεδο κάτω από ασφαλιστικές δικλείδες συνταγματικής ποιότητας που έχει θεσπίσει αυτή η νέα οντότητα. Αφού η ΕΕ στην ουσία προέρχεται από διεθνείς συμβάσεις αλλά ξεφεύγει από αυτό το πλαίσιο και αναπτύσσεται σε ένα σχήμα πολύ παραπάνω σε σύγκριση με έναν κλασικό διεθνή οργανισμό διότι ακριβώς αποτελεί ένα “δικαιικά αυτοδύναμο υποκείμενο άσκησης δημόσιας εξουσίας”⁶ με αυτόνομη αλλά ταυτόχρονα και “δοτή” από τα κράτη μέλη πηγή δικαίου.

Πρόσθετη νομιμοποιητική βάση αποτελεί το γεγονός ότι η ΕΕ εκτός από ένωση κρατών είναι και ένωση λαών, αφού οι Ευρωπαίοι πολίτες που συγκροτούν τους λαούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης εκπροσωπούνται από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το οποίο και εκλέγουν με άμεση και καθολική ψηφοφορία⁷.

Εντούτοις, η ΕΕ συνιστά μια συνέχεια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με νέα διευρυμένα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά αποτελώντας ταυτόχρονα μια προέκταση αλλά και υπέρβαση της. Υπό το πρίσμα του εθνικού Συντάγματος αυτό αντανακλάται ποσοτικά με την διεύρυνση και ποιοτικά με την εμβάθυνση των αρμοδιοτήτων που αποκτά προδίδοντας μια νέα ποιότητα στην εξουσία της ΕΕ με την αντίστοιχη ελάττωση των αρμοδιοτήτων κάθε κράτους μέλους, λαμβάνοντας υπόψη παράλληλα τη θεσμική δυναμική και εξέλιξη που χαρακτηρίζει την ενοποιητική διαδικασία⁸.

Επομένως, η ΕΕ ως πολιτικό και πολιτειακό μόρφωμα αποτελεί κάτι νέο και πρωτότυπο, αφού δεν έχει υπάρξει στο παρελθόν αντίστοιχο σύστημα με παρόμοια χαρακτηριστικά. Τα καινούργια και διαφορετικά στοιχεία που εισάγει η Ευρωπαϊκή Ένωση το καθιστούν ιδιόμορφο μόρφωμα που διαφέρει σημαντικά από τα υφιστάμενα, ήδη υπάρχοντα, πολιτειακά και δικαιικά μορφώματα και δεν αρκείται να δανείζεται εν μέρει ορισμένα από τα συστατικά στοιχεία τους αλλά εφεύρει καινοτόμα χαρακτηριστικά που δε μπορούν να γίνουν πλήρως κατανοητά με τα δεδομένα των παλαιών συστημάτων αλλά αντίθετα εντάσσονται στη λογική αυτού του νέου συστήματος, που διαμορφώνεται σε συνεχή εξέλιξη και δεν έχει καταλήξει ακόμα στην τελική του μορφή⁹.

⁵ . Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 44

⁶ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), “*Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής*”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 52

⁷ . Τσάτσος Δ., (2001), *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Για μια Ένωση Λαών με Ισχυρές Πατρίδες*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, σελ. 35-36

⁸ . Παπαδημητρίου Γ., (1997), *Η αργόσυρτη πορεία προς την ευρωπαϊκή ομοσπονδία, Επίκαιροι προβληματισμοί*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, σελ. 67

⁹ . Φατούρος Αρ., (2006), *Η Ευρωπαϊκή Ένωση στην αρχή του 21ου Αιώνα, Μια Πανοραμική Εικόνα*, στο βιβλίο ΕΠΕΕΣ, *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές*, Τόμος Α', *Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία και Διακυβέρνηση*, Στεφάνου Κ., Τσιμισιζέλης, Μ., Φατούρος Αρ., Χριστοδουλίδης Θ. (επιμ.), Δεύτερη έκδοση, εκδ. Ι.Σιδέρης, Αθήνα,, σελ. 18-19

1.2. Το δίκαιο της ΕΕ ως νέα έννομη τάξη

Από αυτή τη διπλή νομιμοποίηση κρατών και λαών της ΕΕ πηγάζει και θεμελιώνεται μια νέα μεταεθνική έννομη τάξη¹⁰, η οποία εντέλλεται να λειτουργεί σύμφωνα με τα προβλεπόμενα και το συνολικό πνεύμα των ιδρυτικών Συνθηκών της Ευρωπαϊκής Ένωσης που αποτελούν το πρωτογενές δίκαιό της αλλά και τα Συντάγματα των κρατών-μελών της¹¹. Οι κανόνες του δικαίου της ΕΕ δεν συνιστούν απλά μια διάσπαρτη “δέσμη κανόνων”(set of rules), αλλά μια πλήρη και συγκροτημένη έννομη τάξη ως ένα “σύνολο κανόνων δικαίου οργανωμένων και διαρθρωμένων με συνοχή”¹².

Τα κράτη-μέλη της ΕΕ, αφού συναίνεσαν στην δημιουργία αυτής της νέας έννομης τάξης, ταυτοχρόνως εγκατέλειψαν την άσκηση συγκεκριμένων κυριαρχικών εξουσιών και αρμοδιοτήτων τους υπέρ της νέας αυτής τάξης που αναδύεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο¹³. Δηλαδή, η νέα αυτή διαφορετική νομική τάξη εξοπλίζεται με πραγματικές εξουσίες που πηγάζουν και προέρχονται από τον αντίστοιχο περιορισμό των αρμοδιοτήτων των κρατών μελών με τη διαδικασία μεταβίβασης αυτών των εξουσιών σε ένα ενιαίο κέντρο διαχείρισης. Η μεταβίβαση αυτής της εξουσίας θεωρείται οριστική με την αντίστοιχη παραίτηση που συνεπάγεται για κράτη-μέλη, αφού τα κράτη μέλη δεν μπορούν να επανακτήσουν τις μεταβιβασθείσες αρμοδιότητες για όσο χρόνο τεκμαίρεται ότι ανήκουν στα όργανα της Ένωσης ούτε να δρουν με μονομερείς ενέργειες¹⁴, όχι όμως και αμετάκλητη, διότι διαρκεί για όσο χρόνο υφίσταται αυτή η κοινότητα δικαίου και για όσο χρόνο συνεχίζει να υπάρχει η συναίνεση αυτών των κρατών. Αυτό εξηγείται λόγω και του χαρακτήρα της ΕΕ ως μιας πραγματικής Κοινότητας Κρατών, την οποίαν επινόησαν τα ίδια τα κράτη για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων και τα οποία κράτη συνεχίζουν να παραμένουν ανά πάσα στιγμή οι “κύριοι φύλακες των Συνθηκών”, σύμφωνα με τις αποφάσεις Μάαστριχτ (1993) και Λισαβόνα (2009) του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου¹⁵. Εξάλλου, κατά τον Αντώνη Μανιτάκη “ Η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει εξοπλιστεί με μια γενική αρμοδιότητα δράσης και απόφασης ούτε συντρέχει υπέρ αυτής κανένα (γενικό) τεκμήριο αρμοδιότητας ”¹⁶, διότι η ΕΕ δεν αποτελεί ακόμα ένα συγκροτημένο κράτος που να έχει αποκτήσει δική του κυριαρχία. Επίσης, με την τελευταία Συνθήκη της ΕΕ της Λισαβόνας, προβλέπεται για πρώτη φορά ρητά το δικαίωμα ενός κράτους μέλους να πραγματοποιήσει την οικειοθελή αποχώρηση του από την Ένωση¹⁷, αποδεικνύοντας εν προκειμένω το προσωρινό

¹⁰ . Για τα εννοιολογικά στοιχεία που αποτελούν και τα χαρακτηριστικά μιας έννομης τάξης βλ. Κακούρης Κ.Ν., *Η Σχέση της Κοινοτικής Έννομης Τάξης με τις Νομικές Τάξεις των Κρατών Μελών*, στο βιβλίο του ίδιου Κακούρης Κ.Ν., (1998), *Οπτικές Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου, Γενικής Θεωρίας του Δικαίου, Μετά-Νομικές*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 102 επ.

¹¹ . Σκανδάμης Ν., (2006), *Το Παράδειγμα της Ευρωπαϊκής Διακυβέρνησης, Μεταξύ Κυριαρχίας και Αγοράς*, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 95

¹² . Χριστιανός Β., (2011), *Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 23

¹³ . Παπαγιάννης Δ., (2011), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 4η έκδοση*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, σελ. 253

¹⁴ . Για περισσότερα δείτε την απόφαση του ΔΕΚ της 05.05.1981, με αριθμό υπόθεσης 804/779, *Επιτροπή κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, ΣυλλΝομ 1981, σελ. 1045

¹⁵ . Πλιάκος Δ. Αστέριος, (2012), *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο*, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 112

¹⁶ . Μανιτάκης Α., (2004), *Το “Σύνταγμα” της Ευρώπης αντιμέτωπο με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 41

¹⁷ . Δείτε το άρθρο 50 της ΣΕΕ/Λισαβόνας. Επιπλέον, για τις ρυθμίσεις που προέβλεπε η Συνταγματική Συνθήκη για το θέμα αυτό βλ. και Στεφάνου Δ., Πετρουλάκης Γ., (2005), *Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, Βασικές Καινοτομίες στη Δομή και τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης*,

χαρακτήρα της ανάθεσης συγκεκριμένων “δοτών” από το ίδιο το κράτος αρμοδιοτήτων του στην οντότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κατά αυτόν τον τρόπο, δημιουργείται ένα κοινό “σύστημα δικαίου” που δεσμεύει όχι μόνο τα κράτη που συμμετέχουν αλλά και τους πολίτες αυτών των κρατών.

Εξάλλου, για να επιτευχθούν οι σκοποί και οι στόχοι αυτής της ένωσης κρατών και του δικαίου της, επιβάλλεται νομοτελειακά να επιβληθεί η νομοτεχνική διαφορετικότητα και ιδιαιτερότητα της νέας έννομης τάξης σχετικά με τα επιμέρους έννομες τάξεις των κρατών μελών αλλά και τη διεθνή έννομη τάξη. Στην ενωσιακή έννομη τάξη παρέχονται οι απαραίτητες και αναγκαίες δυνάμεις προκειμένου να φέρει εις πέρας ανεμπόδιστα το καθήκον που της ανατέθηκε από τα ίδια τα κράτη μέλη και έτσι μετατρέπεται σε αυτόνομη και αυτοτελής, άλλως αυθύπαρκτη ώστε να μπορεί να λειτουργεί μόνη της χωρίς την “αρνητική” επιρροή των εθνικών δικαϊκών συστημάτων¹⁸. Με αυτήν την επινόηση, καθίσταται εφικτή η θεσμική αυτάρκεια της, αφού “εξουδετερώνει” τις εθνικές έννομες τάξεις, για παράδειγμα μη δίδοντας σε αυτές τη δυνατότητα ελέγχου νομιμότητας των ενωσιακών πράξεων ή αποφάσεων, ενώ αντίθετα η ίδια επιφυλάσσεται να επεμβαίνει σχεδόν ανεξέλεγκτα στα επιμέρους εθνικά δικαϊκά συστήματα, χωρίς βεβαίως αυτή η νομική αυτάρκεια να φτάνει στα όρια του άκρατου ανταγωνισμού και της ακραίας αντιπαράθεσης¹⁹.

1.3. Τα χαρακτηριστικά της ενωσιακής έννομης τάξης

Τα τρία κυρίαρχα γνωρίσματα του κοινοτικού δικαίου, η αυτονομία του, η αμεσότητά του και η υπεροχή του, δηλαδή η ικανότητα του να παραγκωνίσει αν χρειαστεί το εσωτερικό δίκαιο των κρατών μελών προκειμένου να επέλθουν οι έννομες συνέπειες που προβλέπονται από το ίδιο διεκδικώντας προτεραιότητα, ισχύουν μέχρι σήμερα अपαράλλαχτα στο δίκαιο της ΕΕ. Η αυτονομία και η αμεσότητα τελούν σε άμεση συνάρτηση και αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για να ισχύσει η αρχή της υπεροχής, θα λέγαμε ότι οι δυο πρώτες αποτελούν μια *conditio sine qua non* για να επέλθει η τρίτη. Τα χαρακτηριστικά αυτά της νέας έννομης δικαιοταξίας²⁰ τα ανέδειξε ως θεμελιώδη στοιχεία της από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 η νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (από εδώ και στο εξής ΔΕΚ χάριν συντομίας) επιδιώκοντας να ξεκαθαρίσει τις σχέσεις μεταξύ της νέας κοινοτικής έννομης τάξης και των ήδη υπαρχουσών εθνικών εννόμων τάξεων. Η απόφαση *Van Gend and Loos* του ΔΕΚ λοιπόν αποτελεί κατά γενική ομολογία την πρώτη και μια από τις σημαντικότερες αποφάσεις στην κοινοτική νομολογία, κατά την οποία ερμηνεύονται οι αρχές της αμεσότητας και της αυτονομίας του, αλλά και υπάρχουν οι πρώτες αναφορές στην αρχή της “υπεροχής” του κοινοτικού δικαίου²¹. Κατά την ανωτέρω υπόθεση 26/62 με ημερομηνία απόφασης 05.02.1963, *Van Gend and Loos κατά Nederlandse Aministratie der*

εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 35-36

¹⁸ . Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου, όπου το ΔΕΚ δανείστηκε στοιχεία από τις έννομες τάξεις των κρατών μελών για την κάλυψη των κενών του νέου δικαίου, διαμορφώνοντας έτσι τις αυτόνομες κοινοτικές έννοιες που αργότερα απέκτησαν νέο περιεχόμενο. Βλ. Μαρκαντωνάτου-Σκαλτσά Α., (2007), *Γενικές Αρχές στην Νομολογία του ΣτΕ και του ΔΕΚ*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 58

¹⁹ . Σαχπεκίδου Ρ. Ευγενεία, (2011), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Α' έκδοση, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, σελ. 483

²⁰ . Ο Κ.Ν. Κακούρης χαρακτηρίζει τη δομή της έννομης τάξης της Ένωσης ως οιονεί ομοσπονδιακή (*quasi federal*). Για περισσότερα βλ. Κακούρης Κ.Ν., *Special Administrative Courts of the Member States and the Court of European Communities*, στο βιβλίο του ίδιου Κακούρης Κ.Ν., (1998), *Οπτικές Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου, Γενικής Θεωρίας του Δικαίου, Μετά-Νομικές*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 513 επ.

Belastigen, το ΔΕΚ τονίζει ότι “ η Κοινότητα αποτελεί μια νέα έννομη τάξη του Διεθνούς Δικαίου ”²². Ειδικότερα στην απόφαση αυτή αναφέρεται ότι “ ο σκοπός της δημιουργίας της Συνθήκης ΕΚ είναι να εγκαθιδρύσει μια κοινή αγορά, η λειτουργία της οποίας αφορά άμεσα τα ενδιαφερόμενα μέλη της Κοινότητας, δείχνοντας ότι η Συνθήκη αυτή είναι κάτι περισσότερο από μια συμφωνία που απλώς δημιουργεί αμοιβαίες υποχρεώσεις μεταξύ των συμβαλλομένων κρατών. Αυτή η άποψη επιβεβαιώνεται και από τον Πρόλογο της Συνθήκης που αναφέρει όχι μόνο τις κυβερνήσεις αλλά και τους πολίτες. Επιβεβαιώνεται επίσης πιο ειδικά από την ίδρυση θεσμικών οργάνων οπλισμένων με κυριαρχικά δικαιώματα και εξουσίες, η άσκηση των οποίων επηρεάζει τα κράτη μέλη και τους πολίτες τους ”. Συνεχίζοντας στην ίδια απόφαση “ Σε συνέχεια του έργου που έχει ανατεθεί στο Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, σύμφωνα με το άρθρο 177 της Συνθήκης, ο στόχος του είναι να εξασφαλίσει ομοιόμορφη ερμηνεία της Συνθήκης από τα εθνικά δικαστήρια και όργανα, επιβεβαιώνοντας ότι τα κράτη έχουν κατανοήσει το γεγονός ότι το κοινοτικό δίκαιο έχει ένα τέτοιο κύρος που μπορεί να το επικαλεστούν οι πολίτες τους ενώπιον αυτών των δικαστηρίων και οργάνων ”.

Λοιπόν, το συμπέρασμα που μπορούμε να βγάλουμε από τα ανωτέρω είναι ότι “ η Κοινότητα συνιστά μια νέα έννομη τάξη διεθνούς δικαίου για το όφελος της οποίας τα κράτη έχουν περιορίσει, αν και σε περιορισμένους τομείς, τα δικά τους κυριαρχικά δικαιώματα και υποκειμένα της αποτελούν όχι μόνο τα κράτη μέλη αλλά και οι πολίτες τους ”²³. Με αυτήν την ερμηνεία που έδωσε το ΔΕΚ και την εισαγωγή για πρώτη φορά του όρου “έννομη τάξη” για το κοινοτικό δίκαιο, καθιστούσε το κοινοτικό δίκαιο διαφορετικό, διακριτό και ξεχωριστό από τα δυο άλλα είδη δικαίων, το εθνικό και το διεθνές²⁴, επισημαίνοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του, της αυτονομίας και της αμεσότητας του, καθώς εμμέσως και αυτό της υπεροχής του έναντι του εθνικού δικαίου των κρατών μελών.

2. Η αρχή της “υπεροχής” από την οπτική γωνία του ενωσιακού δικαίου

Η νέα έννομη τάξη που δημιουργείται αναπόφευκτο είναι να έρχεται σε επαφή με τις άλλες ήδη προϋπάρχουσες εθνικές έννομες τάξεις, λόγω ακριβώς της κοινής αρμοδιότητας που διακατέχουν σε αρκετά θεματικά πεδία και λόγω των κοινών υποκειμένων που απευθύνονται οι κανονιστικές ρυθμίσεις τους. Επομένως είναι λογικό και σε ορισμένες περιπτώσεις να προκύπτουν συγκρούσεις και αψιμαχίες για το ποιος κανόνας δικαίου θα εφαρμοστεί και ποιο είναι το ακριβές ερμηνευτικό περιεχόμενο αυτού του κανόνα δικαίου. Λοιπόν, γεννιέται στην πράξη μια ανάγκη να καταβληθεί προσπάθεια να επιλυθούν κατά το δυνατό οι αμοιβαίες αντιπαραθέσεις και αμφιβολίες στις διμερείς σχέσεις αυτών των δυο νομικών συστημάτων. Εκ των πραγμάτων προκύπτει η αναγκαιότητα της νομικής διευθέτησης της διείσδυσης του ενωσιακού δικαίου στο εσωτερικό των κρατών μελών, έτσι ώστε να υπάρχει μια όσο το δυνατόν σαφέστερη ρύθμιση των μεταξύ τους σχέσεων. Κατά αυτόν τον τρόπο,

²¹ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), “Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 119

²² . Απόφαση του ΔΕΚ στην υπόθεση 26/62 Van Gend and Loos, Συλλογή 1963, 1

²³ . Η μετάφραση είναι του γράφοντος

²⁴ . Για περισσότερα σχετικά με τη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των τριών εννόμων τάξεων, διεθνής, ενωσιακής και εθνικής δείτε επιπλέον Bethlehem Daniel, (1998), *International Law, European Community Law, National Law : Three Systems in Search of a Framework, Systemic Relativity in the Interaction of Law in the European Union* στο βιβλίο του Koskenniemi Martti, (1998), *International Law Aspects of the European Union*, Martinus Nijhoff Publishers, Kluwer Law International, London – The Hague – Boston, σελ. 169 επ.

είμαστε αναγκασμένοι να προσφύγουμε στην ανάλυση ενός τεχνικού νομικού ζητήματος, την ιδιότητα της “υπεροχής”. Η υπεροχή εδώ με την τεχνική της έννοια γίνεται αντιληπτή ως η ανώτερη από όλες τις άλλες κανονιστική δύναμη, δηλαδή ως η υπέρτατη κανονιστική ισχύς, με αποτέλεσμα να καθίσταται κατά κάποιο τρόπο μήλο της έριδος και να προκαλεί εντάσεις μεταξύ της εθνικής και της ενωσιακής έννομης τάξης. Σε αυτό ακριβώς το σημείο, το ενωσιακό δίκαιο θέτει τις αξιώσεις του ως προς το εφαρμοστέο κάθε φορά κανόνα δικαίου, αξιώνοντας να εφαρμοστεί το ίδιο αφήνοντας ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη διάταξη του εσωτερικού δικαίου. Ωστόσο, εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι καταρχήν η αρχή της υπεροχής συνδέεται με την εθνική έννομη τάξη και την εσωτερική ιεραρχία στο κράτος, άρα σε ενωσιακό επίπεδο ο όρος δύσκολα θα είχε το ίδιο κλασικό αυτό νόημα. Όπως ορθά επισημαίνει η Λίνα Παπαδοπούλου, η υπεροχή αυτή δεν αποτελεί μια πάγια, αδιαμφισβήτητη και εμπειριστατωμένη επιστημονική αρχή, αλλά “ σε κάθε περίπτωση δεν πρόκειται για μια “αρχή” με την έννοια της στατικής, δεδομένης και αναμφισβήτητης ιδιότητας του κοινοτικού δικαίου αλλά μάλλον για μια αξίωση, για ένα αίτημα του τελευταίου να “υποκλέψει” την ιδιότητα αυτή από τον παραδοσιακό της φορέα, το εθνικό Σύνταγμα”²⁵ που άνηκε πανηγυρικά μέχρι πρότινος, λόγω του ρόλου του Συντάγματος ως της πρώτης και υπέρτατης πηγής κανονιστικής δύναμης και ως το κατεξοχήν κείμενο που αποτυπώνεται η κυρίαρχη βούληση του εξουσιάζοντος λαού. Σε αυτήν την περίπτωση, για το ενωσιακό δίκαιο χρησιμοποιείται το ρήμα “αξιώνει” έναντι του εθνικού δικαίου, επειδή ακριβώς από τη μία γίνεται αντιληπτό το ρευστό, μη δεδομένο και εξελικτικό στοιχείο του πράγματος και από την άλλη πρόκειται για μια διμερή σχέση όπου τα δυο μέρη μπορεί να μην αντιδρούν το ίδιο - το ένα μέρος μπορεί να επιβάλει κάτι το οποίο το άλλο μέρος ίσως να μην το δεχτεί για διάφορους λόγους -. Επομένως, είναι άγνωστο πως θα αντιδράσει η εθνική έννομη τάξη και τα θεσμικά της όργανα και εάν θα δεχτούν αυτήν την “αξίωση” που προβάλλει το ενωσιακό δίκαιο.

2.1. Απόφαση του ΔΕΚ στην υπόθεση *Flaminio Costa κατά ENEL*

Το αίτημα αυτό της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου έναντι του εθνικού δικαίου (στο σύνολο του) εμφανίστηκε για πρώτη φορά από το ΔΕΚ, το οποίο άλλωστε είχε προηγουμένως φροντίσει με τη νομολογία του την εμπέδωση των δυο υπολοίπων αρχών του κοινοτικού δικαίου, της αυτονομίας και της αμεσότητας του, συντελώντας έτσι στην απόδοση ιδιαίτερης ποιότητας κανόνων εντός του κοινοτικού δικαίου ²⁶. Στην υπόθεση 6/64, με ημερομηνία έκδοσης απόφασης την 15.07.1964, *Flaminio Costa κατά ENEL*, το ΔΕΚ επανήλθε επαναλαμβάνοντας την σκέψη του για την άμεση ισχύ του κοινοτικού δικαίου, συνδέοντάς την όμως τώρα με την αρχή της υπεροχής και έκρινε πάλι ότι “ η Κοινότητα αποτελεί μια νέα νομική οντότητα ”. Πιο συγκεκριμένα στην απόφαση αναφέρεται ότι “ Σε αντίθεση με τις συνήθεις διεθνείς συμβάσεις, η Συνθήκη ΕΚ έχει δημιουργήσει ένα δικό της νομικό σύστημα, το οποίο με την θέση σε ισχύ της Συνθήκης έγινε αναπόσπαστο κομμάτι των νομικών συστημάτων των κρατών μελών και τα δικαστήρια των τελευταίων δεσμεύονται να εφαρμόσουν. Με τη δημιουργία μιας κοινότητας με “ απροσδιόριστη χρονική διάρκεια, που έχει τα δικά της θεσμικά όργανα, τη δική της νομική προσωπικότητα,

²⁵ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), “*Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής*”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 59

²⁶ . Σαχπεκίδου Ρ. Ευγενεία, (2000), Η εφαρμογή του Κοινοτικού Δικαίου από τα ελληνικά δικαστήρια, *Αρμ 2000*, σελ. 739 επ. όπως παρατίθεται στο βιβλίο της Παπαδοπούλου Λ., (2009), “*Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής*”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 59

τη δική της ικανότητα δικαίου και ικανότητα αντιπροσώπευσης στη διεθνής σκηνή, και πιο συγκεκριμένα πραγματικές εξουσίες που πηγάζουν από τον περιορισμό της κυριαρχίας ή την μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων από τα κράτη στην Κοινότητα, **τα κράτη μέλη έχουν περιορίσει τα κυριαρχικά τους δικαιώματα**, αν και σε περιορισμένους τομείς, και επομένως έχουν δημιουργήσει ένα σώμα δικαίου που δεσμεύει συγχρόνως τους πολίτες τους και τα ίδια τα κράτη”. Συνεχίζοντας παραπέρα το ΔΕΚ ξεκαθαρίζει ότι “ προκύπτει από όλες αυτές τις παρατηρήσεις ότι το δίκαιο (της Κοινότητας) πηγάζει (απευθείας) από τη Συνθήκη, μια ανεξάρτητη πηγή δικαίου, και δεν μπορεί λόγω της ιδιαίτερης και πρωτότυπης φύσης του να παρακαμφθεί από τις εθνικές κανονιστικές διατάξεις, οποιασδήποτε μορφής, έτσι ώστε να μην στερηθεί το χαρακτήρα του ως κοινοτικού δικαίου και χωρίς τη νομική βάση της ίδιας της κοινότητας. Η μεταβίβαση από τα εθνικά νομικά συστήματα των κρατών στην κοινοτική έννομη τάξη των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που προβλέπονται μέσα στη Συνθήκη συνοδεύεται με έναν διαρκή περιορισμό των κυριαρχικών εξουσιών τους, κατά το οποίο οποιαδήποτε μεταγενέστερη μονομερή πράξη που δεν είναι συμβατή με το πνεύμα της κοινότητας δεν μπορεί να υπερσχύσει ”²⁷. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το ΔΕΚ αναπτύσσει τα νομικά του επιχειρήματα έχοντας δυο δεδομένα ως βάσεις.

Κατά πρώτο λόγο, επικεντρώνεται στις συνέπειες που επέρχονται από την προσχώρηση των συγκεκριμένων κρατών στην Κοινότητα, αφού αναγκάζονται να αποδέχονται με πλήρη συνείδηση τον μερικό περιορισμό των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων σε ορισμένους τομείς υπέρ της νέας οντότητας και δεν μπορούν να ακυρώσουν αυτόν τον περιορισμό υποστηρίζοντας την υπεροχή του δικού τους εθνικού δικαίου με επιγενόμενες και ασυμβίβαστες έναντι της Κοινότητας αποφάσεις. Κάτι τέτοιο θα συνιστούσε παραβίαση των αρχών *non venire contra factum proprium* και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης²⁸ που επέδειξε η Κοινότητα στα συμμετέχοντα κράτη, καθώς θα οδηγούσε σε άμεση διακινδύνευση την επίτευξη των στόχων που έχει θέσει η Ένωση²⁹.

Κατά δεύτερο λόγο, το θεμελιώνει στη φύση και το χαρακτήρα του δικαίου της Κοινότητας ως μιας “ανεξάρτητης και αυτόνομης έννομης τάξης” που δεσμεύει τις εσωτερικές έννομες τάξεις. Προχωρώντας περαιτέρω τη δεύτερη αυτή σκέψη, η Λίνα Παπαδοπούλου την αναλύει περαιτέρω και αναφέρεται σε αυτή υποστηρίζοντας ότι η ΕΕ διαθέτει την ποιότητα συντακτικής εξουσίας πρωτογενώς ανεξάρτητα από τα κράτη μέλη³⁰. Κατά άλλη επιστημονική άποψη, ακόμα και η σύνταξη της Συνταγματικής Συνθήκης της ΕΕ του 2003 δεν συνιστά άσκηση συντακτικής εξουσίας, γιατί δεν υπήρχαν και δεν ακολουθήθηκαν οι απαιτούμενες προϋποθέσεις κατά το στάδιο της διαδικασίας σύνταξης αυτής της Συνθήκης³¹. Εξάλλου, κατά τον Αντώνη Μανιτάκη, η συντακτική εξουσία ορίζεται ως “ η δύναμη που είναι σε θέση να συντάσσει κράτη, να αλλάζει τη μορφή τους και να εγκαθιδρύει ή μεταβάλλει πολιτεύματα ή μορφές διακυβέρνησης” ... συνεχίζοντας ... το “ έργο της είναι ...ακόμη γενικότερα η εγκαθίδρυση μιας νέας συνταγματικής τάξης, διαρρηγνύοντας

²⁷ . Η μετάφραση είναι του γράφοντος

²⁸ . Για περισσότερα σχετικά με την αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης βλ. Μαρκαντωνάτου-Σκαλτσά Α., (2007), *Γενικές Αρχές στην Νομολογία του ΣτΕ και του ΔΕΚ*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 37 επ.

²⁹ . Παπαγιάννης Δ., (2011), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 4η έκδοση*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, σελ. 315

³⁰ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), “*Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής*”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 124

³¹ . Παπαστυλιανός Χ., (2008), *Προϋποθέσεις και Όρια Μετεξέλιξης της ΕΕ, Σε μια Διακριτή Συνταγματική Τάξη*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 42 επ.

την τυπική συνέχεια με την παλαιά τάξη”³². Αναλύοντας ακόμα περισσότερο τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της, αξίζει να αναφέρουμε πως πρόκειται για μια δύναμη, με την έννοια της εξουσίας, πραγματική δηλαδή με πραγματικό χαρακτήρα, πολιτική ως αυτόνομη από άλλες δυνάμεις και επίσης δύναμη συντάσσουσα πολίτευμα δημοκρατικό όπου η εξουσία ανάγεται στην έννοια του κυρίαρχου Λαού και υφίσταται παράλληλα η λαϊκή νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας³³.

Η απόφαση αυτή εκδόθηκε από το ΔΕΚ ύστερα από την αποστολή προδικαστικού ερωτήματος από ιταλικό Δικαστήριο και ασχολήθηκε με τη σύγκρουση κανόνα δικαίου Συνθήκης ΕΚ, δηλαδή προγενέστερο κοινοτικό κανόνα δικαίου με μεταγενέστερο κανόνα δικαίου της Ιταλίας (εθνικός νόμος για την εθνικοποίηση εταιρείας), ο οποίος είχε αντίθετο περιεχόμενο και οδηγούσε σε διαφορετικές νομικές συνέπειες με τον κοινοτικό κανόνα. Έτσι, το ΔΕΚ έκρινε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση το ενωσιακό δίκαιο υπερίσχυε του εθνικού δικαίου και κατά συνέπεια ο εθνικός κανόνας δικαίου -νόμος- θα έπρεπε να ακυρωθεί, και όχι απλώς να μην εφαρμοστεί, εάν βρισκόταν σε ευθεία παραβίαση με τον αντίστοιχο κοινοτικό κανόνα. Ωστόσο, εδώ η “διπλωματική” στάση του ΔΕΚ έγκειται στο γεγονός ότι θεωρούσε σύμφωνα με την δικαιοδοτική κρίση του όπως αποτυπώνεται στην απόφαση του ότι κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε στην συγκεκριμένη υπόθεση, δηλαδή ο ιταλικός νόμος δεν παραβίαζε ευθέως τη Συνθήκη και για αυτό το λόγο δεν έπρεπε να ακυρωθεί από την ιταλική κυβέρνηση. Ταυτόχρονα όμως, άφηνε να εννοηθεί ότι ένα κράτος μέλος δεν μπορεί, χρησιμοποιώντας την τεχνική της θέσπισης εθνικού μεταγενέστερου του κοινοτικού κανόνα δικαίου, να ξεφύγει από την ανειλημμένη δέσμευση συμμόρφωσης προς την ΕΕ και παράλληλα διαφαίνεται μια πρόθεση συγκρότησης ιεραρχικής σχέσης μεταξύ των δυο δικαίων. Εξάλλου, προκύπτει καθαρά από το κείμενο της απόφασης ότι οι ανειλημμένες νομικές δεσμεύσεις των κρατών μελών με τη Συνθήκη “θα καθίσταντο άνευ αντικειμένου εάν τα κράτη μέλη είχαν τη δυνατότητα να αποφεύγουν την εκπλήρωση των υποχρεώσεων τους με τη θέσπιση απλού νόμου”. Επίσης ένα άλλο στοιχείο που προκύπτει από την απόφαση αυτή και σχετίζεται με την αρχή της υπεροχής είναι ότι μόνο η ίδια η κοινοτική/ενωσιακή έννομη τάξη μπορεί να προσδιορίζει τις νόμιμες αρμοδιότητες της και να κρίνει εάν μια αρμοδιότητα εμπίπτει στο κοινοτικό πεδίο ή όχι. Δηλαδή αυτή η έννομη τάξη διαθέτει τέτοιο βαθμό ανεξαρτησίας που της επιτρέπει να καθορίζει η ίδια τα όρια της δικής αρμοδιότητας χωρίς να αμφισβητούνται αυτά τα όρια από οποιαδήποτε άλλη έννομη τάξη. Ένα άλλο εννοιολογικό συμπέρασμα από την απόφαση είναι η εμπιστοσύνη και η πίστη που πρέπει να επιδεικνύουν τα κράτη μέλη προς την Ένωση, ως βασικό προαπαιτούμενο μιας κοινής προσπάθειας. Η έννοια αυτή βρίσκει νομικό έρεισμα και προβλέπεται ρητά με διάταξη από τη Συνθήκη της Λισαβόνας στο άρθρο 4 παράγραφος 3.

Αυτές τις ερμηνευτικές αρχές που χρησιμοποίησε το ΔΕΚ στην υπόθεση Costa κατά ENEL εξακολουθεί να τις υποστηρίζει και στη μεταγενέστερη νομολογία του, όπως για παράδειγμα στην υπόθεση Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου και Βελγίου³⁴ όπου αναφέρεται καταλήγοντας ότι “Για αυτό το λόγο, εκτός από τις

³² . Μανιτάκης Α., (2009), *Συνταγματική Οργάνωση του Κράτους* , Με στοιχεία Πολιτειολογίας, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 35

³³ . Βλ. Για περισσότερα Μανιτάκης Α., (2004), *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδεις Έννοιες, Τόμος Ι*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Αθήνα, σελ. 245 επ. και επίσης Μανιτάκης Α., (2009), *Συνταγματική Οργάνωση του Κράτους* , Με στοιχεία Πολιτειολογίας, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 37 επ.

³⁴ . Συνεκδικασθείσες υποθέσεις 90/63 και 91/63 με ημερομηνία έκδοσης απόφασης 13.11.1964, *Commission of the Economic Community versus Grand Duchy of Luxemburg and Kingdom of Belgium*, ΣυλλΝομ1954-64, σελ. 1223

περιπτώσεις που προβλέπεται ρητά, η βασική σύλληψη της Συνθήκης απαιτεί να μην παίρνουν τα κράτη μέλη το νόμο στα χέρια τους”, δηλαδή να απέχουν από οποιαδήποτε ενέργεια που θα έβλαπτε την ενιαία ερμηνεία και εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου. Αντίθετα παροτρύνει όλα τα κράτη μέλη να συμμορφωθούν προς τις υποχρεώσεις τους και να εξασφαλίσουν μια ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή των κειμένων των Συνθηκών σε μια κοινή γραμμή πλεύσης. Εξάλλου, στην έννοια της “παράβασης” του ενωσιακού δικαίου εμπίπτει οποιαδήποτε σχετική ενέργεια των αρμοδίων οργάνων και των τριών εξουσιών - λειτουργιών του κράτους μέλους, της νομοθετικής με την ψήφιση νέων διατάξεων ή την αδράνεια κατάργησης παλαιών που αντίκεινται στο ενωσιακό δίκαιο, της εκτελεστικής με την άσκηση διοικητικών πράξεων που είναι αντίθετες στο ενωσιακό δίκαιο και την δικαστική με την εσφαλμένη ερμηνεία ή την άρνηση εφαρμογής κανόνα δικαίου της ΕΕ³⁵. Όλες ανεξαιρέτως οι δημόσιες αρχές των κρατών μελών έχουν υποχρέωση στα πλαίσια της καθημερινής (“day-to-day”)³⁶ άσκησης των νομίμων αρμοδιοτήτων τους να αντιμετωπίζουν ευνοϊκά το ενωσιακό δίκαιο δίδοντας προτεραιότητα στην εφαρμογή του και όπως επανέλαβε πρόσφατα με απόφαση του το ΔΕΕ στις υποθέσεις *Larsy*³⁷ και *Pehlivan*³⁸, καμία εθνική δημόσια αρχή δεν μπορεί και δεν επιτρέπεται να μεταβάλει μονομερώς το περιεχόμενο των κανόνων δικαίου της ΕΕ.

2.2. Απόφαση του ΔΕΚ στην υπόθεση Internationale Handelsgesellschaft mbH (Solange I)

Στην υπόθεση 11/70, Internationale Handelsgesellschaft mbH κατά Einfuhr und Vorratstelle für Getreide und Futtermittel με ημερομηνία έκδοσης απόφασης την 17.12.1970, το ΔΕΚ επαναλαμβάνει τη σκέψη που είχε διατυπώσει και νωρίτερα “ Στην πράξη, το δίκαιο που πηγάζει από τη Συνθήκη, μια ανεξάρτητη πηγή δικαίου, δεν μπορεί εξ’ αιτίας της φύσης του να παρακαμφθεί από κανόνες του εθνικού δικαίου, οποιασδήποτε μορφής, χωρίς να στερηθεί το χαρακτήρα του ως κοινοτικού δικαίου και χωρίς τη νομική βάση της ίδιας της κοινότητας ”³⁹. Κρίσιμο στοιχείο αποτελεί εδώ η επισήμανση του ΔΕΚ για τις εθνικές διατάξεις **οποιασδήποτε μορφής (άρα και του εθνικού Συντάγματος)** που “εξουδετερώνονται” σε συσχέτιση τους με το κοινοτικό δίκαιο, εφόσον είναι αντιθέτου περιεχομένου⁴⁰. Επίσης στην σκέψη 3 της απόφασης αναγράφεται ότι “ Επομένως η υπόσταση ενός κοινοτικού μέτρου ή τα αποτελέσματα του εντός της επικράτειας ενός κράτους μέλους δεν μπορούν να επηρεαστούν από ισχυρισμούς ότι αντιβαίνει είτε στα θεμελιώδη δικαιώματα όπως διαμορφώνονται από το Σύνταγμα του κάθε κράτους είτε τις γενικές

³⁵ . Κουγέας Β., (2007), *Στοιχεία Ελέγχου Εφαρμογής Κοινοτικού Δικαίου, Διαδικασίες Παραβάσεις και Αντιμετώπιση τους*, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 8

³⁶ . Kennedy Tom, (1998), *Learning European Law, A Primer and a Vade-mecum*, Sweet and Maxwell Limited Press, London, σελ. 157

³⁷ . Απόφαση του ΔΕΕ της 28.06.2001 στην υπόθεση *Larsy* C-118/2000, Συλλογή, σελ. I-5063, σκέψη 52, όπως παρατίθεται στο βιβλίο των Χριστιανός Β., Κουσκουνά Μ., Παπαδοπούλου Ρ.-Ε., Περάκης Μ., (2011), *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης Μέσα από τη Νομολογία*, εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 37-38

³⁸ . Απόφαση του ΔΕΕ της 16.06.2011 στην υπόθεση *Pehlivan* C-484/2007, Συλλογή 2011, σελ. I-5203, σκέψεις 56 επ. όπως παρατίθεται στο βιβλίο της Σαχπεκίδου Ρ. Ευγενεία, (2013), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Β' έκδοση, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, σελ. 509

³⁹ . Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 115

⁴⁰ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), *“Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 125

αρχές του εθνικού συνταγματικού οικοδομήματος”⁴¹. Όμως, το καινούργιο και ριζοσπαστικό στοιχείο που έχει να συνεισφέρει αυτή η απόφαση είναι το αίτημα υπεροχής και επί του νόμου με την ανώτατη τυπική ισχύ εντός της επικράτειας ενός κράτους, δηλαδή του εκάστοτε εθνικού Συντάγματος. Συγκεκριμένα, με την απόφαση αυτή κατέστη σαφής η άποψη του ΔΕΚ ότι δεν είναι δυνατόν να προβληθεί η προστασία των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων που εξασφαλίζεται στα πλαίσια ενός εθνικού Συντάγματος ως δικαιολογία για τον παραμερισμό του κοινοτικού δικαίου και τελικά τη μη εφαρμογή του τελευταίου. Επίσης, το ΔΕΚ θέλοντας ίσως να προλάβει τις αντιδράσεις της γερμανικής έννομης τάξης και αντικρούοντας τον ισχυρισμό ότι ίσως η προστασία που προσφερόταν από το γερμανικό Θεμελιώδες Νόμο ήταν μεγαλύτερη από την αντίστοιχη που διασφάλιζε η κοινοτική έννομη τάξη ξεκαθάρισε ότι “ ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελεί ουσιώδες μέρος των γενικών αρχών του δικαίου, οι οποίες προστατεύονται” και εφαρμόζει το ίδιο το ΔΕΚ^{42 43}, υπονοώντας ότι δεν υπήρχε περίπτωση η παρεχόμενη προστασία στο πεδίο της κοινοτικής έννομης τάξης να ήταν μικρότερη από την προστασία που θα παρείχε η γερμανική έννομη τάξη στα πλαίσια του Θεμελιώδους Νόμου. Η στάση αυτή του ΔΕΚ, βεβαίως, προκάλεσε το φόβο και δημιούργησε ίσως ερωτηματικά στην Γερμανία ως προς την ενδεχόμενη μελλοντική ιεραρχική θέση του Θεμελιώδους Νόμου και την ύπαρξη της δημοκρατικής αρχής του γερμανικού πολιτεύματος⁴⁴.

Σε αυτό το σημείο, φαίνεται καθαρά και η άρρηκτη σχέση μεταξύ της αρχής της υπεροχής και της κατανομής των αρμοδιοτήτων και των δικαιοδοσιών έτσι όπως έγινε αντιληπτή από τη νομολογία του ΔΕΚ και πιο ξεκάθαρη με την πρόσφατη κατηγοριοποίηση των αρμοδιοτήτων με τη Συνθήκη της Λισαβόνας. Αφού η θεμελιωτική βάση της υπεροχής αποτελείται από την οικειοθελή μεταφορά των αρμοδιοτήτων, με αποτέλεσμα να απομακρύνονται από τα κράτη μέλη οι αρμοδιότητες αυτές που χορηγήθηκαν στην Ένωση. Επομένως, τα κράτη μέλη δεν έχουν τη νομική δικαιοδοσία να νομοθετούν και να αποφασίζουν πάνω σε τομείς αρμοδιότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, διότι έχουν καταληφθεί από την τελευταία⁴⁵.

2.3. Απόφαση του ΔΕΚ στην υπόθεση Simmenthal

Με την υπ' αριθμό C-106/77, *Amministrazione delle finanze dello Stato versus Simmenthal SpA (Simmenthal II)*, με ημερομηνία έκδοσης απόφασης την 09.03.1978, το ΔΕΚ ξεκαθάρισε ότι απευθύνεται προς τα δικαστήρια των κρατών

⁴¹ . Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 239

⁴² . Βλ. για περισσότερα σχετικά με τις γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου Καραγεώργου Β., (2013), *Η αρχή της Διαφάνειας στην Ενωσιακή Έννομη Τάξη, Όψεις μιας αναδυόμενης νομικής αρχής*, Πρόλογος Χριστιανός Β.Α., εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 29 επ. και Emiliou Nicholas, (1996), *General Principles of Law in the EC Legal Order : Proportionality as a General Principle of EC Law* στο βιβλίο του ίδιου *The Principle of Proportionality in the European Law, A Comparative Study*, European Monographs 10, The Kluwer Law International, London – The Hague – Boston, σελ. 115 επ.

⁴³ . Σχετικά με το ρόλο και τη λειτουργία των γενικών αρχών του ενωσιακού δικαίου βλ. Μαρκαντωνάτου-Σκαλτσά Α., (2007), *Γενικές Αρχές στην Νομολογία του ΣτΕ και του ΔΕΚ*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 28 επ.

⁴⁴ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), *“Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 128

⁴⁵ . Κακούρης , (1986) , *Η Σχέση της Κοινοτικής Έννομης Τάξης με τις Νομικές Τάξεις των Κρατών Μελών*, ΕΕΕυρΔ τ.2-3, σελ. 549-550 όπως παρατίθεται στο βιβλίο της Παπαδοπούλου Λ., (2009), *“Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 129

μελών υποδεικνύοντας τους ότι έχουν υποχρέωση, σε περίπτωση κατά την οποίαν εφαρμόζουν κοινοτικό δίκαιο, να λάβουν υπόψη τους κατά το σχηματισμό της δικαστικής τους κρίσης την ιδιότητα της υπεροχής του, ακόμα και στην περίπτωση που αυτή η συλλογιστική έρχεται σε αντίθεση με τις επιταγές των ανωτέρων τους ή ανωτάτων δικαστηρίων των χωρών τους. Πιο συγκεκριμένα, το ΔΕΚ επισήμανε ότι εφόσον υφίστανται κοινοτικοί κανόνες που ρυθμίζουν ορισμένο θέμα, αποκλείονται και αυτοδίκαια δεν εφαρμόζονται από τον εθνικό δικαστή οι αντίστοιχοι εθνικοί κανόνες δικαίου που προβλέπουν αντίθετες ρυθμίσεις, καθώς και παράλληλα δεν επιτρέπεται η νόμιμη ψήφιση ενός νέου νόμου εντός του κράτους μέλους από το εθνικό του κοινοβούλιο που θα ήταν σε ευθεία αντίθεση με τις ισχύουσες κοινοτικές διατάξεις. Η υποχρέωση που καθιερώνει το ΔΕΚ επεκτείνεται, λοιπόν, πέραν από τον εθνικό δικαστή και στον εθνικό νομοθέτη “διατάσσοντας” τον να εξαφανίσει εάν υπάρχει ήδη μια τέτοια εθνική διάταξη και να μην νομοθετεί στο μέλλον παρόμοια διάταξη που ενδεχομένως θα έλθει σε αντίθεση με το ενωσιακό δίκαιο. Εμμένοντας στη πάγια και σταθερή γραμμή του, το ΔΕΚ διατύπωσε την κρίση του ότι σε περίπτωση που ένα κράτος μέλος έχει εναχθεί “ δεν μπορεί να επικαλεστεί ως δικαιολογία τις εσωτερικές του δυσκολίες ή διατάξεις της εθνικής έννομης τάξης του, ακόμα και της συνταγματικής, προκειμένου να δικαιολογήσει τη μη συμμόρφωση του με τις υποχρεώσεις και τις προθεσμίες που τίθενται από τις κοινοτικές οδηγίες ”⁴⁶.

2.4. Απόφαση του ΔΕΚ στην υπόθεση Foto-Frost

Στην υπ' αριθμό 314/85 υπόθεση ενώπιον του, Firma Foto-Frost versus Hauptzollamt Lubeck-Ost, το ΔΕΚ ασχολήθηκε με ένα πολύ ευαίσθητο θέμα, το λεγόμενο “τεκμήριο της αρμοδιότητας” ή αλλιώς “την αρμοδιότητα της αρμοδιότητας”. Κατά μια άποψη, λόγω του ειδικού και προσωρινού χαρακτήρα των συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων της, δεν μπορεί να αναγνωριστεί στην Ένωση “η αρμοδιότητα της αρμοδιότητας” - σύμφωνα με την γερμανική νομική ορολογία kompetenz-kompetenz -, δηλαδή να τεκμαίρεται ότι διαθέτει γενική αρμοδιότητα σε τομείς που δεν έχει ή έχοντας την νομική ικανότητα να δημιουργεί νέες αρμοδιότητες⁴⁷. Πιο αναλυτικά στην απόφαση αυτή, το ΔΕΚ κινούμενο στην αντίθετη κατεύθυνση έκρινε ότι από τη μία έχει την έσχατη δικαιοδοσία να αποφασίζει για το εάν και πότε διαθέτει το ίδιο την αρμοδιότητα δικαστικής κρίσης, όπως συνήθως κάνει ένα διεθνές δικαστήριο, και από την άλλη προχωράει ακόμα παραπέρα λέγοντας πως διαθέτει και την έσχατη εξουσία να αποφασίζει για την νομοθετική αρμοδιότητα της Ένωσης, δηλαδή να κρίνει το ίδιο μέχρι που εκτείνονται και εφαρμόζονται οι μεταβιβασθείσες αρμοδιότητες από τα κράτη μέλη στην Ευρωπαϊκή Ένωση (η λεγόμενη δικαστική ή ερμηνευτική αρμοδιότητα της αρμοδιότητας⁴⁸). Δηλαδή, το ΔΕΚ επιφυλάσσει στον εαυτό του την αρμοδιότητα να κρίνει ως το μόνο και αποκλειστικό δικαιοδοτικό όργανο εάν μια πράξη της Ένωσης είναι εντός ή εκτός του πλαισίου των αρμοδιοτήτων της (intra or ultra vires), κάτι που δεν μπορούν να κάνουν σε καμία περίπτωση τα ανώτατα ή συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών, αφού δεν τους έχει αναγνωριστεί τέτοια δικαιοδοσία από το ίδιο το ΔΕΚ. Με άλλα λόγια, το ΔΕΚ τοποθετεί τον εαυτό του στην πυραμίδα της δικαστικής κρίσης

⁴⁶ . Απόφαση του ΔΕΚ στην υπόθεση με αριθμό 100/77, ημερομηνία έκδοσης 11.04.1978, Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ιταλικής Δημοκρατίας, ΣυλλΝομ 1978, σελ. 307, παρ.21

⁴⁷ . Πλιάκος Δ. Αστέριος, (2012), *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο*, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 112

⁴⁸ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), *“Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 133

εντός του ενωσιακού χώρου και αυτοπροσδιορίζεται ως ο οριστικός και τελικός κριτής εντός του ευρωπαϊκού δικαιοκρατικού συστήματος. Κάτι τέτοιο, βεβαίως, δεν ήταν δυνατόν να περάσει απαρατήρητο από τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια, τα οποία αντέδρασαν κατά κάποιον τρόπο και έβαλαν τα δικά τους όρια διαπραγματεύσεως σε αυτόν τον διάλογο που θα επακολουθήσει μεταξύ του ΔΕΚ και των ανωτάτων δικαστηρίων των κρατών μελών.

Εξάλλου, κατά τον Νίκο Σκανδάμη, η αρχή της “υπεροχής” του κοινοτικού δικαίου δεν διαφοροποιείται κατά ένα μέρος ποιοτικά από την αντίστοιχη αρχή της πρωταρχίας του διεθνούς δικαίου και κατά την εκδήλωσή της επηρεάζει όλους τους τομείς της εθνικής έννομης τάξης “διαπερνώντας” την μεμβράνη της κρατικής κυριαρχίας, όμως από την άλλη η ενωσιακή υπεροχή εξελίσσεται περαιτέρω σε “εσωτερική υπεροχή” εντός του κράτους, δηλαδή κάτι πολύ περισσότερο από την απλή εξωτερική υπεροχή που απολαμβάνει το διεθνές νομικό σύστημα στην εθνική έννομη τάξη⁴⁹.

Πρέπει να αναφέρουμε ότι οι Συνθήκες και εν γένει το κοινοτικό/ενωσιακό δίκαιο δεν περιέχει ρητή διάταξη για τις σχέσεις που προκύπτουν μεταξύ του ενωσιακού και του εθνικού δικαίου⁵⁰. Ούτε η θεωρούμενη ως η πιο καινοτόμα Συνθήκη του Μάαστριχτ, λόγω των ρηζικέλευθων θεσμικών μεταβολών που επέφερε, δεν θεωρούσε μέσω των προβλέψεων της ότι η σχετική νομολογία του ΔΕΚ έλυσε το πρόβλημα της αναφερόμενης υπεροχής, προσπαθώντας να αποφύγει όσο το δυνατόν περισσότερο τις ερμηνευτικές συγκρούσεις με την τυπική ιεράρχηση και τα εφαπτόμενα πεδία ισχύος. Δηλαδή καταβάλλεται προσπάθεια να υιοθετηθεί μια “μέθοδος του αμοιβαίου σεβασμού και της εναρμόνισης” μεταξύ του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου και των εθνικών Συνταγμάτων, ώστε να καταστεί εφικτή η αποτελεσματικότητα εφαρμογής των κανόνων δικαίου⁵¹. Έτσι, παρατηρείται με τη Συνθήκη αυτή, αλλά και στις μεταγενέστερες Συνθήκες της ΕΕ, μια απόπειρα εξισορρόπησης αυτών των δυο “συνταγματικών” δικαίων με τη δημιουργία ενός χώρου αμοιβαίων παραχωρήσεων, όπου τα εθνικά Συντάγματα διαφυλάττουν καταρχάς την τυπική τους αυστηρότητα και τυπική ισχύ, ενώ το ενωσιακό “Σύνταγμα” λαμβάνει, λόγω της φυσικής θέσης του, υπόψη του τις συνταγματικές ρυθμίσεις των κρατών μελών, διαμορφώνοντας με αυτό τον τρόπο ένα κοινό συνταγματικό πεδίο⁵².

Έτσι, προσπαθώντας να προσδιορίσουμε το εννοιολογικό περιεχόμενο της αρχής της υπεροχής έτσι όπως διαμορφώθηκε νομολογιακά από το ΔΕΚ⁵³, μπορούμε να πούμε ότι η αρχή της “υπεροχής” του κοινοτικού δικαίου συνίσταται στην

⁴⁹ . Σκανδάμης Ν., (1997), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο Ι, Θεσμοί και Έννομες Τάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Τρίτη Έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 129

⁵⁰ . Εκτός από το Σχέδιο της Συνταγματικής Συνθήκης που όριζε ρητά στη διάταξη του άρθρου I-6 ότι “ Το Σύνταγμα και το δίκαιο που παράγεται από τα όργανα της Ένωσης κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων που της έχουν μεταβιβασθεί ... **υπερισχύουν** του δικαίου των κρατών μελών ”, διάταξη η οποία δεν μεταφέρθηκε αυτούσια στην Μεταρρυθμιστική Συνθήκη της Λισαβόνας. Αντίθετα η Συνθήκη της Λισαβόνας, θέλοντας να αποφύγει οποιονδήποτε συνειρμό με ύμνους και σημαίες, εμπεριέχει την υπ' αριθμόν 17 Δήλωση, που αφορά την εν λόγω υπεροχή και έχουν αποδεχτεί όλα τα Συμβαλλόμενα Κράτη Μέλη, προσαρτημένη έτσι στην τελική Πράξη της Συνθήκης της Λισαβόνας και επικαλούμενη την πάγια νομολογία του πρώην ΔΕΚ που την χρησιμοποιεί ως θεμελιωτική βάση για την ισχυροποίηση αυτής της υπεροχής. Για περισσότερα βλ. Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 239-240 και Χριστιανός Β., Κουσκουνά Μ., Παπαδοπούλου Ρ.-Ε., Περάκης Μ., (2011), *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης Μέσα από τη Νομολογία*, εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 38-39

⁵¹ . Βενιζέλος Ε., (1994), *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ και ο Ευρωπαϊκός Συνταγματικός Χώρος*, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 12

⁵² . Ibid, σελ. 24-25

υπεροχή του κοινοτικού κανόνα δικαίου ενάντια στο αντίθετο εθνικό κανόνα δικαίου, δηλαδή ισοδυναμεί με πρωταρχία και κατίσχυση οποιουδήποτε κοινοτικού κανόνα επί οποιουδήποτε εσωτερικού κανόνα, είτε προγενέστερου είτε μεταγενέστερου, που έχει αντίθετο περιεχόμενο ⁵⁴.

Εξάλλου, η αρχή της “υπεροχής” του κοινοτικού δικαίου, ως δόγμα πέραν όχι μόνο από τη νομολογία του ΔΕΚ, αλλά επιπλέον εμπεριέχεται στο κοινοτικό κεκτημένο (το λεγόμενο *acquis communautaire*), το οποίο αποτελεί προαπαιτούμενο για την ένταξη και είναι υποχρεωμένο να αποδεχτεί κάθε κράτος μέλος για να εισχωρήσει στην Ένωση, δηλαδή από την αρχή της διαδικασίας της ένταξης, με άλλα λόγια για να γίνει ένα κράτος μέλος της ΕΕ.

Κάνοντας μια συνολική αποτίμηση των ανωτέρω και προσπαθώντας να προσεγγίσουμε επιστημονικά την έννοια της “αυτόνομης” πηγής ερχόμαστε αντιμέτωποι με την μεθοδολογικά ορθή άποψη του Κώστα Χρυσόγονου ⁵⁵, κατά την οποίαν αυτόνομη πηγή του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου δεν υπήρχε ποτέ ούτε και συνεχίζει να υπάρχει, για έναν απλό λόγο. Επειδή το ούτως αποκαλούμενο ουσιαστικό “Σύνταγμα της Ευρώπης” σχηματίζεται ως ένα αποτέλεσμα της ελεύθερης εκχώρησης των κρατών μελών και άρα αποτελεί ένα ανακλητό προϊόν σε οποιαδήποτε στιγμή την οποία τα κράτη μέλη κρίνουν και εκδηλώσουν τη βούληση τους να μην συνεχίζει να υφίσταται αυτό το υπερεθνικό μόρφωμα. Επιπλέον, η αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης δεν χρειάζεται να χρησιμοποιηθεί σαν δικαιολογητική βάση για να θεμελιωθεί η αρχή της υπεροχής, αφού εξάλλου το θεμέλιο υπάρχει από την αρχή της ενοποιητικής προσπάθειας με την αμοιβαία και καθολικά δεσμευτική ανάληψη υποχρεώσεων και κτήση δικαιωμάτων από τα συμμετέχοντα κράτη μέλη. Γεννιέται λοιπόν εύλογα το ερώτημα εάν όλο αυτό το ενωσιακό πολιτικό και νομικό σύστημα είναι μη αναστρέψιμο, δηλαδή με άλλα λόγια εάν αποτελεί έναν δρόμο χωρίς γυρισμό για τα κράτη μέλη και τους λαούς τους ⁵⁶. Και μέσα σε αυτό το πλαίσιο ακριβώς έγκειται ο ρόλος του Δικαστηρίου της ΕΕ να διασφαλίσει την ενιαία και ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου συνεπικουρούμενο από το θεσμό της προδικαστικής παραπομπής ως έκφραση της αρχής της υπεροχής και να μην επαφίεται η εφαρμογή του δικαίου αυτού στις προβλέψεις των εσωτερικών διατάξεων του δικαίου των κρατών μελών, διότι σε αυτή την περίπτωση οι υποχρεώσεις προς την Ένωση θα έχαναν την δεσμευτικότητα τους και θα μετατρέπονταν σε ευχολόγια μη νομικά δεσμευτικά που η εφαρμογή τους θα εξαρτιόταν από τις πρόθυμες ενέργειες των οργάνων των κρατών μελών. Λογικό επόμενο θα ήταν τα κράτη μέλη να μην συμμορφώνονται με τις μη νομικά δεσμευτικές “υποχρεώσεις” τους και το όλο ενοποιητικό εγχείρημα θα οδηγούνταν σε βέβαιη αποτυχία.

3. Η αρχή της “υπεροχής” από την οπτική γωνία του εθνικής έννομης τάξης

Από τη στιγμή που η ενωσιακή και η εθνική έννομη τάξη εμπεριέχονται σε κοινό ουσιαστικό και αντικειμενικό πλαίσιο εφαρμογής επέρχεται ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα οι δυο αυτές έννομες τάξεις να εφάπτονται και να διαπλέκονται σφόδρα

⁵³ . Δείτε και Alec Stone Sweet, (2004), *The Judicial Construction of Europe*, Oxford University Press, Oxford, σελ. 14 επ.

⁵⁴ . Σκανδάμης Ν., (1997), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο Ι, Θεσμοί και Έννομες Τάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Τρίτη Έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 130

⁵⁵ . Χρυσόγονος Κ., (2005), *Το Μετέωρο Βήμα της Ευρώπης, Η Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης και το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 74

⁵⁶ . Βλ. και Shaw Jo, (1996), *Law of the European Union*, second edition, MacMillan Law Masters Press Ltd, London, σελ. 98-100

μεταξύ τους, ώστε να υπάρχει κάθε φορά η πιθανότητα σύγκρουσης δικών τους κανόνων δικαίου⁵⁷. Έτσι, από την πολλαπλότητα αυτή των εννόμων τάξεων που σχηματίζεται εντός της ενωσιακής επικράτειας καταλήγουμε στο συμπέρασμα να εφαρμόζονται διαφορετικοί κανόνες που μπορεί να είναι κιάλας διαφορετικής προέλευσης, καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη επίλυσης της ενδεχόμενης σύγκρουσής τους και ενδεχομένως του ζητήματος της ιεραρχικής σχέσης τους, ώστε να προσδιοριστεί κατά το δυνατόν ποιος από όλους τους κανόνες δικαίου θα υπερισχύσει και ποιος τελικά θα εφαρμοστεί⁵⁸.

Ενώ, όπως είδαμε ανωτέρω, η αρχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου έναντι του εθνικού βρίσκει τα νομικά και πολιτικά ερείσματα της, σύμφωνα με τις δικαστικές αποφάσεις του ΔΕΚ, στην ίδια τη φύση του κοινοτικού νομικού συστήματος ως αυτοδύναμου και αυτόνομου συστήματος, στους σκοπούς της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και στις νομικές βάσεις της Κοινότητας (τις Συνθήκες της), αντίθετα η αρχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου έναντι του εθνικού από τη σκοπιά του εθνικής έννομης τάξης θεμελιώνεται βάσει του εθνικού Συντάγματος του εκάστοτε κράτους, αφού οι μεταβιβασθείσες αρμοδιότητες που ανήκουν πλέον στην Ένωση παραχωρούνται από τα αντίστοιχα κράτη μέλη σύμφωνα με τις νόμιμες διαδικασίες που προβλέπονται από τα συνταγματικές τους προβλέψεις. Με άλλα λόγια, η ενωσιακή έννομη τάξη διαμορφώνεται ως μια “παράγωγη και δοτή” έννομη τάξη σε άμεση συνάρτηση με την εθνική συνταγματική τάξη⁵⁹. Επομένως, εφόσον το εθνικό Σύνταγμα την αναπαράγει και την αναγνωρίζει στο εσωτερικό ενός κράτους τότε διαθέτει και την κανονιστική προτεραιότητα σε περίπτωση ιεράρχησης των κανόνων δικαίου τους, καθώς κατά αυτόν τον τρόπο γίνεται αντιληπτή και η σχέση αυτή από τον εθνικό δικαστή που οφείλει να ερμηνεύσει και να εφαρμόσει το ενωσιακό δίκαιο μέσα από το πρίσμα του εθνικού Συντάγματος. Την αντίθετα άποψη, όπως είδαμε και ανωτέρω, έχει το ΔΕΚ που υποστηρίζει ότι μόνο το ίδιο έχει την νομική δικαιοδοσία να ελέγχει τη νομιμότητα και τη συμβατότητα των κοινοτικών πράξεων και αποφάσεων κατά το κοινοτικό δίκαιο, κάτι που δεν έχουν την (αναγνωρισμένη το ΔΕΚ) δυνατότητα να κάνουν τα εθνικά δικαστήρια των κρατών μελών επικαλούμενα κανονιστικές διατάξεις **οποιασδήποτε μορφής** της εσωτερικής τους έννομης τάξης. Επομένως, η νομολογία του ΔΕΚ χρησιμοποιεί τα νομικά επιχειρήματα της, δικαιολογώντας την “υπεροχή” του κοινοτικού δικαίου αρνητικά και με βάση τα επιθυμητά αποτελέσματα, προβάλλοντας τους κινδύνους που θα μπορούσαν να επέλθουν από τη μη συμμόρφωση των κρατών μελών με την ερμηνευτική γραμμή που ακολουθεί το ΔΕΚ στο συγκεκριμένο θέμα⁶⁰. Περαιτέρω, η αναγνώριση από την εθνική έννομη τάξη της οριστικής μεταβίβασης ορισμένων αρμοδιοτήτων και δικαιοδοσιών υπέρ της Ένωσης και της ευθείας-άμεσης επίδρασης αυτού του γεγονότος στην άσκηση της κρατικής κυριαρχίας, έτσι όπως ρυθμίζονται από το εθνικό Σύνταγμα, δεν είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε ολική ανατροπή ή μερική έστω διατάραξη της θεμελιώδους ισορροπίας που προσφέρει το ίδιο το εθνικό Σύνταγμα⁶¹.

⁵⁷ . Παπαγιάννης Δ., (2011), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, 4η έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, σελ. 314

⁵⁸ . Πλιάκος Δ. Αστέριος, (2012), *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 298

⁵⁹ . Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης*, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 251-252

⁶⁰ . Κατρούγκας Γ, (2000), *Η σχέση Συντάγματος και Κοινοτικού δικαίου*, ΝοΒ, τεύχος 7, σελ. 1090

⁶¹ . Μανιτάκης Α., (1984), *Τα όρια της κοινοτικής αρμοδιότητας και η συνταγματική θεώρησή τους*, ΤοΣ, τεύχος 10, σελ. 491

Εξάλλου, η διαδικασία προσχώρησης ενός κράτους στις διεθνείς συνθήκες γενικά και πιο συγκεκριμένα στην περίπτωση μας, στην Ευρωπαϊκή Ένωση, πραγματοποιείται μέσω ειδικής διάταξης του Συντάγματος του, όπου προβλέπεται η δυνατότητα προσχώρησης και εκχώρησης αρμοδιοτήτων σε διεθνείς οργανισμούς. Τα άρθρα αυτά του εκάστοτε εθνικού Συντάγματος ονομάζονται “ευρωπαϊκά” ή “ενοποιητικά”, αφού προβλέπουν την υποδοχή της κανονιστικής ισχύος του ενωσιακού δικαίου και την επίλυση ορισμένων θεμάτων που προκύπτουν από την ένταξη και τη συμμετοχή μιας χώρας στην ΕΕ, καθώς επισημαίνεται η ενοποιητική λειτουργία του Συντάγματος. Ωστόσο, η μορφή, το είδος και οι τεχνικές λεπτομέρειες που προβλέπει το κάθε σχετικό συνταγματικό άρθρο περί προσχώρησης μεταβάλλονται από κράτος σε κράτος. Σε μερικά εθνικά Συντάγματα η όλη διαδικασία στηρίχθηκε στη γενική διάταξη που εμπεριέχουν περί διεθνούς συνεργασίας, σε κάποια τέθηκε ειδική διάταξη για την ΕΕ είτε πριν είτε κατά τη διάρκεια της προσχώρησης, καθώς και σε άλλα κράτη που απαιτείται να γίνει πριν μια αναθεώρηση του Συντάγματος τους προκειμένου να κυρωθεί μια τροποποίηση των ιδρυτικών Συνθηκών των Κοινοτήτων, σε περίπτωση που εξ’ αιτίας της τελευταίας έχει ως συνέπεια και την τροποποίηση του Συντάγματος τους. Επανερχόμενοι στην κατηγοριοποίηση ως τις διάφορες συνταγματικές προβλέψεις, αξίζει να αναφέρουμε ότι από τις χώρες που αναφέρουν ρητά στα Συντάγματα για την ΕΕ, υπάρχει γενική συνταγματική πρόβλεψη που περιλαμβάνει την ένταξη και την εκχώρηση αρμοδιοτήτων στην ΕΕ αλλά και ειδική ρύθμιση επιλύοντας ειδικότερα ζητήματα που θα προκύπτουν ⁶², ενώ άλλες χώρες προέβησαν σε τροποποιήσεις για συγκεκριμένα θέματα που αναδεικνύονταν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας της ενοποίησης ⁶³. Σε μια άλλη ομάδα κρατών, δεν υπάρχει καμία ρητή αναφορά στο Σύνταγμα τους, ούτε γενική πρόβλεψη που να περιλαμβάνει την ένταξη και την εκχώρηση αρμοδιοτήτων τους στην ΕΕ αλλά ούτε και ειδική ρύθμιση επιλύοντας ειδικότερα ζητήματα που ανακύπτουν ⁶⁴, ενώ σε άλλα κράτη η προσχώρηση στην ΕΕ έγινε με νομική βάση τη γενική ρύθμιση για τους διεθνείς οργανισμούς ⁶⁵.

4. Η υποδοχή της αρχής της “υπεροχής” από τα εθνικά δικαστήρια

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις προκύπτει η ανάγκη διαχωρισμού του θέματος της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου έναντι του απλού εθνικού νόμου, που στη θεωρία είναι γνωστή με τον επιστημονικό όρο “κοινή” ή “απλή” υπεροχή σε αντίθεση με την αξίωση υπεροχής και έναντι του εθνικού Συντάγματος που αποκαλείται “υψηλή” υπεροχή του ενωσιακού δικαίου επί του εθνικού δικαίου ⁶⁶. Και

⁶² . Σε αυτήν την κατηγορία κρατών ανήκουν η Γερμανία (α. 23 ΘΝ), η Γαλλία (α.88παρ.1 γαλλΣ) και η Πορτογαλία (α.7 παρ.5 πορτΣ), που προέβησαν στην διαδικασία της συνταγματικής αναθεώρησης κατά την κύρωση της Συνθήκης του Μάαστριχτ. Επίσης, η Σουηδία (στη σουηδική κυβερνητική πράξη κεφ.10, α.5), η Ιρλανδία και η Αυστρία που η συνταγματική αναθεώρηση έγινε πριν την προσχώρησή τους στην ΕΕ, καθώς και η Ελλάδα με τη πρόσθεση της ερμηνευτικής δήλωσης στο ά. 28 του ελλΣ. Στα νέα κράτη είναι η Σλοβακία (α.7παρ.2 σλοβκΣ), η Ουγγαρία (α.2Α ουγγρΣ), η Εσθονία (α.1 της Συνταγματικής Πρόσθετης Πράξης) και η Ρουμανία (α. 148 ρουμΣ).

⁶³ . Σε αυτήν την κατηγορία κρατών ανήκουν η Ιταλία (α.11 ιταλΣ), η Ισπανία (α.93 ισπΣ), η Φινλανδία και το Βέλγιο.

⁶⁴ . Σε αυτήν την κατηγορία κρατών ανήκουν η Ολλανδία, το Λουξεμβούργο και η Δανία (βλ. α.20 δανΣ).

⁶⁵ . Σε αυτήν την κατηγορία κρατών ανήκουν η Πολωνία, η Τσεχία(α.10 τσεχΣ), η Σλοβενία (α. 3α παρ.1 σλοβΣ), η Λετονία και η Λιθουανία

⁶⁶ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), “Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 62 και 136

αυτό γιατί όπως θα δούμε από την ανάλυση που ακολουθεί, η “κοινή” υπεροχή έγινε πολύ πιο εύκολα και πιο γρήγορα αποδεκτή από τα εθνικά δικαστήρια των κρατών μελών και αυτό επειδή από τη μία τα εθνικά δικαστήρια έρχονται αντιμέτωπα με ένα σχετικά μικρό ποσοστό ενωσιακών νόμων που αφορούν κυρίως υποθέσεις για την ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων και αγαθών, την αρχή της ισότητας με τις απαγορεύσεις των διακρίσεων λόγω διαφορετικότητας και την παραβίαση πνευματικής ιδιοκτησίας, καθώς και από την άλλη στην πλειονότητα των ευρωπαϊκών εννόμων τάξεων τα μόνα δικαστήρια που μπορούν να ελέγχουν τη συνταγματικότητα και τη νομιμότητα των κανόνων του δικαίου τους είναι τα συνταγματικά δικαστήρια, και επομένως μόνο αυτά μπορούν να κρίνουν εάν μια διεθνής συνθήκη που έχει συνάψει το κράτος τους είναι συμβατή με το ισχύον εθνικό δίκαιο. Κατά αυτήν την λογική, τα εθνικά κυρίως ανώτατα δικαστήρια επέδειξαν μια αξιοσημείωτη απροθυμία και κριτική διάθεση ως προς την αναγνώριση της αξίωσης της υπεροχής, ή έστω μιας πιο ήπιας μορφής της, όπως χαρακτηρίζεται της προτεραιότητας του ενωσιακού δικαίου επί του δικού τους εθνικού Συντάγματος.

Αυτό που συνέβη είναι εύλογο σε κάποιο σημείο γιατί το Σύνταγμα, ως ο ανώτατος νόμος ενός κράτους, αποτελεί την ύψιστη έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας και αποτυπώνει σε νομικό κείμενο την αυτοδιάθεση και την αυτοργάνωση ενός λαού ή ενός συνόλου ανθρώπων μιας γεωγραφικής περιφέρειας εντός ενός οργανωμένου κράτους, και συνεπώς για αυτούς ακριβώς τους λόγους αποτελεί το μοναδικό γραπτό νομικό κείμενο που έχει την απαίτηση να υπερέχει έναντι οποιασδήποτε άλλης κανονιστικής διάταξης εντός της έννομης τάξης ενός κράτους. Κατά λογική συνέπεια, ο δικαστής του ανώτατου δικαστηρίου ενός κράτους μέλους βρίσκεται σε ένα σταυροδρόμι ανάμεσα σε δυο εξίσου επιβαλλόμενες νόμιμες επιλογές, έχοντας την υποχρέωση να εφαρμόσει και τις δύο, γεγονός που μπορεί να τον οδηγήσει σε σύγκρουση καθηκόντων. Από τη μία έχει την υποχρέωση να εφαρμόσει στο ακέραιο τις συνταγματικές διατάξεις του εθνικού του δικαίου και από την άλλη πρέπει να αποδεχτεί την εφαρμογή ενός ενωσιακού κανόνα, που είναι αντίθετου περιεχομένου με τον εθνικό συνταγματικό κανόνα και επομένως τον μετατοπίζει, καθιστώντας τον τελευταίο κανόνα ανεφάρμοστο. Έτσι, αφού ο ανώτατος εθνικός δικαστής έρχεται αντιμέτωπος με μια “σύγκρουση υποχρεώσεων” (conflict of obligations κατά τον διεθνή επιστημονικό όρο), η πρώτη επιλογή που έχει είναι να δείξει πίστη στο δικό του ΣΥΝΤΑΓΜΑ, που ισοδυναμεί με το θεμέλιο κάθε εσωτερικού κανόνα δικαίου και εγχώριας δικαιοδοσίας, επομένως και της δικής του δικαστικής δικαιοδοσίας, χωρίς να αναγνωρίσει ιδιαίτερη θέση στο κοινοτικό δίκαιο και η δεύτερη επιλογή που έχει είναι να αποδεχτεί αυτή την ιδιαιτερότητα που οδηγεί έμμεσα σε αναθεωρητική λειτουργία και σιωπηρή τροποποίηση του εθνικού Συντάγματος, ενέργεια αμφισβητούμενης συνταγματικής νομιμότητας αφού παρακάμπτεται η επίσημη και αυστηρή διαδικασία αναθεώρησης που προβλέπεται από το ίδιο το εθνικό Σύνταγμα. Εξάλλου, ο ανώτατος εθνικός δικαστής συνειδητοποιώντας το διπλό του ρόλο, αφού εξ αρχής σύμφωνα με τις Ιδρυτικές Συνθήκες των Κοινοτήτων αλλά και αργότερα της Ένωσης, καθίσταται ενεργός παίκτης και αναλαμβάνει την άσκηση και της ενωσιακής (εκτός της εθνικής) δικαστικής εξουσίας μέσα στο ενωσιακό δικαιοσύστημα, όταν καλείται να εφαρμόσει το κοινοτικό/ενωσιακό δίκαιο⁶⁷. Η διπλή αυτή λειτουργία αποτυπώνεται διεθνώς με τον γαλλικό όρο *dedoublement fonctionnel*, που αποδίδεται ως “λειτουργικό διπλασιασμός” ή “λειτουργικός διχασμός” και αναπαριστά την διττή ιδιότητα των εθνικών δικαστηρίων τόσο ως εθνικά όσο και ως

⁶⁷ . Για περισσότερα σχετικά με τον κοινοτικό ρόλο του εθνικού δικαστή βλέπε Παυλόπουλος Π., (1993), *Εγγυήσεις του Δικαιώματος Δικαστικής Προστασίας στον Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Χώρο*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 69 επ.

ενωσιακά δικαστικά όργανα⁶⁸ υπακούοντας τόσο στο εθνικό Σύνταγμα όσο και στο “ευρωπαϊκό Σύνταγμα”⁶⁹.

Αξίζει να διευκρινίσουμε ότι όταν αναφερόμαστε στην υπεροχή και έναντι του εθνικού Συντάγματος εννοούμε όχι μόνο το Σύνταγμα με την τυπική του έννοια, ως ένα αναγκαστικά γραπτό και αυστηρό κείμενο με αυξημένη τυπική ισχύ έναντι όλων των άλλων πολιτειακών πράξεων που βρίσκεται στην πυραμίδα της ιεραρχίας μιας νομικής τάξης, αλλά και το “ουσιαστικό” Σύνταγμα, δηλαδή το Σύνταγμα υπό την ουσιαστική του έννοια δεδομένου του προστατευτικού του ρόλου και της εγγυητικής λειτουργίας που επιτελεί. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί το Σύνταγμα της Μεγάλης Βρετανίας, όπου δεν υφίσταται ένα γραπτό Σύνταγμα αλλά από τη φύση του είναι άγραφο και οιονεί εθιμικό⁷⁰ που διαβιβάζεται και τηρείται παραδοσιακά από γενιά σε γενιά. Επίσης, σύμφωνα με το βρετανικό συνταγματικό δίκαιο, όπου παρατηρείται ο σημαντικός ρόλος και η δεσπόζουσα θέση του βρετανικού Κοινοβουλίου με την αρμοδιότητα του να θεσπίζει και να αναθεωρεί ουσιαστικά συνταγματικές διατάξεις χωρίς να απαιτείται η ιδιαίτερη και τυποποιημένη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος που ακολουθείται από τα άλλα κράτη, αλλά με την κοινή διαδικασία που ακολουθείται για τους απλούς νόμους⁷¹. Εδώ αξίζει να αναφερθεί ότι έχουμε και την περίπτωση συνταγματικών κανόνων που διαχέονται σε περισσότερα νομικά κείμενα, για παράδειγμα η Γαλλία.

Μέσα σε όλο αυτό το πνεύμα, ο ανώτατος δικαστής του κάθε κράτους μέλους καλείται να διαμορφώσει και να αποκρυσταλλώσει τους νομικούς του συλλογισμούς λαμβάνοντας υπόψη από τη μία πλευρά το γεγονός ποια θεωρία, τη μονιστική ή τη δυαδική, υιοθετεί το συγκεκριμένο κράτος στη σχέση του με τις εξωτερικές έννομες τάξεις (π.χ. τη διεθνή ή την ενωσιακή) και από την άλλη τηρώντας τις κανονιστικές προβλέψεις που επιφυλάσσει το Σύνταγμα της χώρας του για το συγκεκριμένο ζήτημα. Σκεπτόμενοι λογικά, επειδή σε αυτό το ενωσιακό νομικό περιβάλλον έτσι όπως διαμορφώνεται, τείνουν και οι δικές του προσωπικές δικαστικές εξουσίες να περιοριστούν αρκετά χάριν των αυξημένων αρμοδιοτήτων του ΔΕΕ, θα μπορούσε κατά την ερμηνευτική διαδικασία ενός κανόνα δικαίου να χρησιμοποιήσει προσχηματικά το εθνικό του Σύνταγμα ως νομικό εμπόδιο για την κατίσχυση του ενωσιακού κανόνα δικαίου.

Έτσι, τα εθνικά δικαστήρια, ιδίως τα ανώτατα και τα συνταγματικά όπου υπάρχουν, επέδειξαν μια πρόδηλη απροθυμία και έθεσαν ανοιχτά σε αμφισβήτηση τις σχετικές δικαστικές αποφάσεις του ΔΕΚ, θέλοντας να προστατεύσουν την δεδομένη συνοχή του εθνικού τους δικαίου όπως έχει διαμορφωθεί στην νομική τους παράδοση και να μην μετατραπούν τα ίδια de facto σε δικαστήρια κατώτερης βαθμίδας στην ανταγωνιστική σχέση που αναπτύσσεται αναπόφευκτα με το ΔΕΚ (σχέση που θα μπορούσε να οδηγήσει μέχρι και σε έναν πραγματικό και ουσιαστικό λειτουργικό “αφανισμό” των επιχειρημάτων των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων), αλλά και να δείξουν παραδειγματικά το δρόμο που θα πρέπει να ακολουθήσουν και τα κατώτερα

⁶⁸ . Γεραρής Χ., (1996), *Ο Έλληνας δικαστής και το κοινοτικό δίκαιο*, ΔιΔικ, σελ. 817 όπως παρατίθεται στο βιβλίο της Παπαδοπούλου Λ., (2009), “*Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής*”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 266

⁶⁹ . Για περισσότερα σχετικά με την έννοια του “ευρωπαϊκού Συντάγματος” δείτε Μανιτάκης Α., (2004), *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδεις Έννοιες, Τόμος Ι*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 392 επ.

⁷⁰ . Lawson F.H. and Bentley D.J. , (1961), *Constitutional and Administrative Law*, Butterworths, London, σελ. 3 επ. και 21 επ. όπως παρατίθεται στο βιβλίο της Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 242

⁷¹ . Βλ. και Steiner J. and Woods L., (2003), *Textbook on EC Law*, 8th Edition, Oxford University Press, Oxford, σελ. 72

εθνικά δικαστήρια σχετικά με τον τρόπο που θα ερμηνεύουν τη νομολογία του ΔΕΚ.

Ιδιαίτερα, αν λάβουμε υπόψη μας ότι με τη διαδικασία και τη λειτουργία της προδικαστικής παραπομπής, η ενωσιακή έννομη τάξη και πιο συγκεκριμένα το ΔΕΕ έχει τη δυνατότητα να ελέγχει και να προσδιορίζει την αρμοδιότητα, ακόμα και την δικαιοδοσία, των εθνικών δικαστηρίων στο σύνολό τους ⁷². Για αυτό το λόγο παρατηρείται ένας διάχυτος δισταγμός των εθνικών δικαστηρίων από τα ειρηνοδικεία μέχρι τα ανώτατα δικαστήρια να κάνουν χρήση της νομικής βάσης (σήμερα το άρθρο 267 της ΣΛΕΕ της Λισαβόνας) για την αποστολή προδικαστικού ερωτήματος ακόμα και όταν υπάρχει πραγματική αμφιβολία για την ερμηνεία του κοινοτικού/ενωσιακού κανόνα δικαίου και αρκούνται στην ερμηνεία που τυχόν έχει δώσει το δικό τους ανώτατο εθνικό δικαστήριο. Σε αυτό το σημείο, δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε και τον ενεργό ρόλο του ετέρου Δικαστηρίου της ευρύτερης ευρωπαϊκής έννομης τάξης, του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) και της διαλεκτικής σχέσης που αναπτύσσει αναπόφευκτα με το ΔΕΕ ⁷³. Για παράδειγμα, στην απόφαση της 08.04.2014 το Δεύτερο Τμήμα του ΕΔΔΑ στο πλαίσιο της υπ' αριθμό 17120/09 υπόθεσης *Dhabi κατά Ιταλίας* σύμφωνα με την ομόφωνη κρίση του αποφάσισε ότι η μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης από οποιοδήποτε δικαστήριο κράτους μέλους, του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου και εφόσον δεν είναι αιτιολογημένη, συνιστά παράβαση του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ (την αρχή της δίκαιης δίκης). Σε αυτή την περίπτωση αρμόδιο δικαστήριο ήταν το ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο της Ιταλίας (Corte Di Cassatione) το οποίο παρά την πλήρως αιτιολογημένη αίτηση του προσφεύγοντος για υποβολή προδικαστικής παραπομπής ενώπιον του ΔΕΕ, απέρριψε την αίτηση αυτή χωρίς καμιά ιδιαίτερη αιτιολόγηση και χωρίς να αναφέρει καν την υποβαλλόμενη αίτηση του διαδίκου σε κάποιο σημείο της απόφασης. Κατά την Ευγενία Πρεβεδούρου, “ δεν είναι η πρώτη φορά που το ΕΔΔΑ εξετάζει τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ, πρώην άρθρου 234 ΣΕΚ) υπό το πρίσμα των κανόνων της δίκαιης δίκης και αξιοποιώντας τη προηγούμενη νομολογία του ΔΕΚ. Εδώ, το ΕΔΔΑ τονίζει την υποχρέωση αιτιολόγησης της άρνησης όλων των εθνικών δικαστηρίων να προβούν σε προδικαστική παραπομπή, ωστόσο το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της απόφασης *Dhabi κατά Ιταλίας* έγκειται στο ότι τώρα διαπιστώνεται για πρώτη φορά παράβαση της εν λόγω υποχρέωσης εθνικού δικαστηρίου, η οποία στοιχειοθετεί την ξεκάθαρη παράβαση και του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ ” ⁷⁴. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι και η ανάλυση της Όλγας Τσόλκα από την οπτική γωνία του ποινικού δικαίου για τη διαλεκτική πορεία της ΕΣΔΑ και της ΕΕ, του ΕΔΔΑ και του ΔΕΕ, καθώς και της άποψης της ότι και το ποινικό δίκαιο δεν μπορεί να αποκλειστεί

⁷² . Κονδύλης Β., (1997), *Η συμβολή του ΔΕΚ στον προσδιορισμό της αρμοδιότητας και της δικαιοδοσίας των εθνικών δικαστηρίων*, ΝοΒ, σελ. 9 επ.

⁷³ . Βλ. Για περισσότερα Παπαγιάννης Δ., (2016), Ο διάλογος μεταξύ ΔΕΕ και ΕΔΔΑ, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://donpapagiannis.blogspot.gr/2016/02/blog-post.html> (επίσκεψη στις 15-02-2016)

⁷⁴ . Πρεβεδούρου Ε., (2014), Επέμβαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στον διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστή και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Απόφαση του ΕΔΔΑ της 8ης Απριλίου, 17120/09, *Dhabi κατά Ιταλίας*), σκ. 2, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.prevedourou.gr/%CE%B5%CF%80%CE%AD%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B5%CF%85%CF%81%CF%89%CF%80%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85/> (επίσκεψη στις 15-02-2016)

στην εξέτασή του υπό το πρίσμα της αλληλεπίδρασης των επιμέρους σχετικών εννόμων τάξεων και δικαιотаξιών⁷⁵.

Λοιπόν, κάνοντας μια συνολική αποτίμηση των ανωτέρω, στον νομικό ορίζοντα του ανώτατου εθνικού δικαστή διανοίγονται τρεις επιλογές σχετικά με τον τρόπο που θα υποδεχθεί αυτό το αίτημα του ΔΕΚ για την πλήρη υπεροχή του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου επί του συνόλου του εθνικού δικαίου. Σαν πρώτη επιλογή έχει να δεχθεί την υπεροχή του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου στο σύνολό της και ανεπιφύλακτα χωρίς όρους και προϋποθέσεις. Μια δεύτερη επιλογή είναι να απορρίψει την υπεροχή του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου επί του συνόλου του εθνικού δικαίου και να προτάξει τις κανονιστικές προβλέψεις του εθνικού του Συντάγματος. Επίσης, έχει και μια τρίτη ενδιάμεση επιλογή να αναγνωρίσει την υπεροχή του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου επί του συνόλου του εθνικού δικαίου - άρα και επί του Συντάγματος - με τις επιφυλάξεις και τα προαπαιτούμενα που θέτει το ίδιο το εθνικό του Σύνταγμα ή ακόμα περισσότερο με βάση το εθνικό του Σύνταγμα να δηλώσει ότι μπορεί να προχωρήσει ακόμα και σε έλεγχο συνταγματικότητας του ενωσιακού δικαίου, στην περίπτωση που το βρίσκει αντισυνταγματικό με τα εθνικά συνταγματικά κριτήρια απλά δεν το εφαρμόζει, προχωρώντας έτσι σε μια *de facto* ακύρωση του δικαίου της ΕΕ εντός της εδαφικής του επικράτειας.

4.1. Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Αυστρία και Ολλανδία, Ιρλανδία, Σλοβακία

Τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια των χωρών αυτών είναι τα μόνα εντός της επικράτειας της ΕΕ που αποδέχονται χωρίς ενστάσεις (με ελάχιστες εξαιρέσεις στην Ολλανδία) την υπεροχή του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου επί του συνόλου του εθνικού δικαίου - άρα και επί του Συντάγματος - λόγω της ιδιότυπης φύσης και του ιδιόμορφου χαρακτήρα του ως αυτόνομου δικαίου. Είναι εύλογο να δεχθούμε ότι σε όσες χώρες επικρατεί η μονιστική παράδοση αναφορικά στις σχέσεις μεταξύ της διεθνούς και της εθνικής έννομης τάξης, επόμενο είναι η αξίωση για την καθολική υπεροχή του ενωσιακού δικαίου να γίνει αποδεκτή χωρίς να τεθούν ιδιαίτερα νομικά εμπόδια. Δυο τέτοιες χώρες είναι η Αυστρία και το Λουξεμβούργο, ιδρυτικό μέλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, όπου δεν υπήρχαν σημαντικά εμπόδια στην αναγνώριση της υπεροχής και επί του Συντάγματος τους εφαρμόζοντας επίσης την αρχή του διεθνούς δικαίου που ορίζει ότι οι συμφωνίες πρέπει να τηρούνται και αποτελεί βασική αρχή για τη σύναψη κάθε διεθνούς Συνθήκης (“*pac̄ta sunt servanda*”⁷⁶). Σε αυτό το σημείο διαφοροποιείται κάπως η Ολλανδία, όπου σύμφωνα με το άρθρο 94 του ολλΣ προβλέπεται ρητά το προβάδισμα του διεθνούς δικαίου και έναντι του ίδιου του Συντάγματος και τα ολλανδικά δικαστήρια μπορούν να κάνουν μόνο έλεγχο συμβατότητας των διεθνών Συνθηκών που συνάπτει η Ολλανδία με το ολλανδικό δίκαιο όχι όμως και έλεγχο αντισυνταγματικότητας. Η διαφορά έγκειται ότι εδώ τον τελευταίο λόγο τον έχει το ολλανδικό Σύνταγμα, αφού το ίδιο ορίζει την υπεροχή του διεθνούς και του ενωσιακού δικαίου έχοντας το πάνω χέρι στο σχετικό συσχετισμό. Τα ανώτατα δικαστήρια του Βελγίου ευθυγραμμίστηκαν σε γενικές

⁷⁵ . Για περισσότερα βλ. Τσόλκα Ο., (2015), “*Ne bis in idem*” και εσωτερικό δυαδικό σύστημα κυρώσεων για την “αυτή παράβαση” : Μια σύνθετη προβληματική εν μέσω “διασταυρώσεων” της ΕΣΔΑ με τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, *Ποινικά Χρονικά*, Έτος ΞΑ, τευ. 8, Οκτ. 2015, σελ. 625 επ.

⁷⁶ . Σχετικά με την αρχή αυτή και την περίπτωση της προσωρινής αναστολής των υποχρεώσεων που απορρέουν από μια συμβατική σχέση που έχει συναφθεί με διεθνή Συνθήκη όταν συντρέχει μια κατάσταση απρόοπτης μεταβολής των συνθηκών δείτε Χριστιανός Β., Κουσκούνα Μ., Παπαδοπούλου Ρ.-Ε., Περάκης Μ., (2011), *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης Μέσα από τη Νομολογία*, εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 12-13

γραμμές με την νομολογία του ΔΕΚ όσον αφορά τη φύση της ΕΕ και του δικαίου της και αποδέχτηκαν χωρίς αντιρρήσεις την “απλή” υπεροχή του κοινοτικού δικαίου. Έτσι, το βελγικό Cour de Cassation σε υπόθεση ενώπιον του⁷⁷ υποστήριξε ότι η διεθνής έννομη τάξη (επομένως και η κοινοτική) είναι “από τη φύση της” υπέρτερη των υποκειμένων της εθνικών εννόμων τάξεων. Ενώ, το βελγικό συνταγματικό δικαστήριο Cour d' Arbitrage διατύπωσε κάποιες επιφυλάξεις αναφορικά με την υπεροχή και έναντι του βελγικού Συντάγματος , επιφυλάσσοντας στο Σύνταγμα ανώτερη ιεραρχικά θέση από το διεθνές - επομένως και το κοινοτικό – δίκαιο, φοβούμενο έτσι ότι μπορεί να απολέσει την “αρμοδιότητα της αρμοδιότητας” υπέρ της λειτουργικής κυριαρχίας του ΔΕΚ, αν είχε ακολουθήσει κατά γράμμα την ερμηνευτική εκδοχή του ΔΕΚ⁷⁸.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία κρατών αποτελούν η Ιρλανδία και η Σλοβακία, όπου τα εθνικά τους συντάγματα⁷⁹ περιέχουν ειδικά ρητή πρόβλεψη για την αναγνώριση της αξίωσης της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου⁸⁰, επομένως και τα εθνικά τους δικαστήρια δεν αντιμετώπισαν ιδιαίτερα ερμηνευτικά προβλήματα στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Σχεδόν όλα τα υπόλοιπα κράτη μέλη, σε αντίθεση με τα προαναφερθέντα κράτη, υιοθετούν μια πιο επιφυλακτική στάση απέναντι στην υπεροχή του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου επί του εθνικού τους Συντάγματος, προτάσσοντας τις εσωτερικές συνταγματικές προβλέψεις και προϋποθέσεις που ρυθμίζουν αυτήν την αποδοχή, δηλαδή η πλειονότητα των κρατών μελών επιλέγει την τρίτη επιλογή.

4.2. Γερμανία

Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (εφεξής ΓΟΣΔ) αρχικά επέδειξε μια ευνοϊκά προσκείμενη στάση απέναντι στις επαναστατικές για την εποχή εκείνη αποφάσεις του ΔΕΚ και στις νομικές αρχές που το τελευταίο προσπαθούσε να εγκαθιδρύσει, αφού η Γερμανία αποτελούσε ένα από τα έξι ιδρυτικά στελέχη του ευρωπαϊκού πειράματος ολοκλήρωσης. Κατά το έτος 1967, με δυο αποφάσεις τμημάτων του, το ΓΟΣΔ με αξιοζήλευτη μαεστρία αρνήθηκε να πάρει σαφή θέση σχετικά με τη σχέση του κοινοτικού δικαίου και του Θεμελιώδους Νόμου (εφεξής ΘΝ). Την πρώτη φορά⁸¹, το Διοικητικό Δικαστήριο της Φρανκφούρτης απέστειλε προδικαστική παραπομπή ενώπιον του ΓΟΣΔ και το Β' Τμήμα του ΓΟΣΔ την απέρριψε για τυπικούς λόγους ως απαράδεκτη, ισχυριζόμενο ότι η συνταγματικότητα ή μη του επίδικου κανονισμού δεν θα είχε καμία επίδραση στη συγκεκριμένη υπόθεση, μην απαντώντας βασικά στο ουσιώδες ερώτημα εάν έχει αρμοδιότητα να ελέγχει με βάση τη συνταγματικότητα του ΘΝ έναν κανονισμό των Κοινοτήτων, διευκρινίζοντας παράλληλα ότι κάτι τέτοιο δεν έχει σημασία διότι η αντισυνταγματικότητα μιας κανονιστικής διάταξης δεν μπορεί να καθιστά αντισυνταγματική ολόκληρη τη Συνθήκη. Τη δεύτερη φορά⁸², το Α' Τμήμα του ΓΟΣΔ αποδέχτηκε την άμεση ισχύ και την αυτονομία του δικαίου της Κοινότητας, καθώς και τη νομιμότητα της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων υπέρ της Κοινότητας,

⁷⁷ . Απόφαση του βελγικού Cour de Cassation της 27.05.1971 στην υπόθεση *Fromagerie Fraco-Suisse Le Ski versus Etat Belge*, CMLRep 1972, σελ. 330 επ.

⁷⁸ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), “Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 163-4

⁷⁹ . Βλ. το άρθρο 92 του ιρλανδικού Συντάγματος και το άρθρο 7 του σλοβακικού Συντάγματος

⁸⁰ . Παπαγιάννης Δ., (2011), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 4η έκδοση*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, σελ. 321-2

⁸¹ . Απόφαση του ΓΟΣΔ της 05.07.1967, BVerfGE 22, 134, EuR 1967, σελ. 351 επ.

⁸² . Απόφαση του ΓΟΣΔ της 18.10.1967, BVerfGE 22, 293, EuR 1968, σελ. 134 επ.

ερμηνεύοντας πάντα σύμφωνα με τις προβλεπόμενες διατάξεις του άρθρου 24 του γερμανικού ΘΝ. Με αυτή την αρχική στάση του, το ΓΟΣΔ έδειξε ξεκάθαρα ότι δεν πρόκειται να έλθει σε ευθεία μετωπική σύγκρουση με την έννομη τάξη της Κοινότητας με το να ελέγχει τη νομιμότητα των κανονιστικών της διατάξεων, αφού δεν εντάσσονται στο πλαίσιο των ενεργειών που έχουν εκδοθεί από την δημόσια εξουσία της Γερμανίας αλλά από μια ξεχωριστή και ανεξάρτητη έννομη τάξη πέραν της γερμανικής νομικής τάξης. Με αυτόν τον τρόπο, το ΓΟΣΔ καθίσταται ένα πρωτοπόρο δικαστήριο και γίνεται ένα από τα πρώτα ανώτατα εθνικά δικαστήρια που δείχνει να ευθυγραμμίζεται με το διατακτικό της πρώτης ουσιαστικά απόφασης του ΔΕΚ για την υπεροχή του κοινοτικού δικαίου, την γνωστή απόφαση Van Gend en Loos του ΔΕΚ. Την εμμονή σε αυτήν την αρχική του στάση τη διατυπώνει και μετέπειτα, κατά το έτος 1971 δηλαδή τέσσερα χρόνια μετά, στην απόφαση του στα πλαίσια της υπόθεσης Solange I (λέξη η οποία αποδίδεται στην ελληνική γλώσσα με τη φράση “ενόσω, καθόσον”), που τέθηκε ενώπιον του και ξεκαθαρίζει προς πάσα κατεύθυνση ότι “η κοινοτική έννομη τάξη δεν είναι ούτε τμήμα της εθνικής έννομη τάξης ούτε διεθνές δίκαιο αλλά αποτελεί μια αυτοδύναμη έννομη τάξη, η οποία πηγάζει από μια αυτόνομη πηγή δικαίου”. Η ρηξικέλευθη στάση του ΓΟΣΔ επιβεβαιώθηκε πάλι κατά το έτος 1971 σε μία υπόθεση ενώπιον του, που ασχολήθηκε με την εξέταση μιας απόφασης του γερμανικού Ομοσπονδιακού Φορολογικού Δικαστηρίου που αφορούσε το φόρο που θα έπρεπε να επιβάλλεται σε συγκεκριμένο κύκλο εργασιών. Σε αυτήν την απόφαση ⁸³, το ΓΟΣΔ για πρώτη φορά πανευρωπαϊκά αναγνώρισε την ιδιότητα της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου επί του μεταγενέστερου τυπικού νόμου κράτους μέλους και ταυτόχρονα αναδεικνυόταν ο κρίσιμος ρόλος των εθνικών δικαστηρίων στην εφαρμογή αυτής της διπολικής σχέσης, πάντοτε όμως απέφευγε να ξεκαθαρίσει τη θέση του στο ζήτημα της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου και έναντι του γερμανικού ΘΝ (γερμΣ). Η κατάσταση αυτή όμως δεν μπορούσε να συνεχιστεί επάπειρον χωρίς να υπάρχει σαφήνεια δικαίου από την πλευρά του ΓΟΣΔ. Έτσι, με το πέρασμα του χρόνου, παρά την αδιαμφισβήτητη υπεροχή επί του κοινού νόμου που αποδέχτηκε το ΓΟΣΔ, δεν συνέβη το ίδιο και με την υπεροχή έναντι του Συντάγματος (ΘΝ), που εκδήλωσε την πρόθεση του να μην την αναγνωρίσει αυτόματα, αλλά να προβεί σε διαδικασία θέσης προϋποθέσεων ισχύος και σοβαρών επιφυλάξεων για να την εγκρίνει.

Η μερική μεταστροφή της νομολογίας του ΓΟΣΔ που θα ακολουθήσει τα επόμενα χρόνια θα αναδείξει την αλλαγή πλεύσης του σχετικά με τα θέματα της αυτονομίας της κοινοτικής έννομης τάξης και της δικαστικής του δικαιοδοσίας να αποφαινεται επί της νομιμότητας νομικών πράξεων που έχουν εκδοθεί από τις Κοινότητες. Καθίσταται έτσι σαφές ότι το ΓΟΣΔ ήταν διατεθειμένο να αγωνιστεί και να μην παραδοθεί άνευ όρων στις αξιώσεις της Κοινότητας και του ΔΕΚ, προκειμένου να επανακτήσει κομμάτι από την πίτα των αρμοδιοτήτων που του είχαν αφαιρεθεί με την δημιουργία της νέας έννομης τάξης και την αντίστοιχη μεταφορά των κρατικών αρμοδιοτήτων.

4.2.1. Το θεματικό πεδίο των θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Ύστερα από την προδικαστική παραπομπή που απέστειλε το Διοικητικό Δικαστήριο της Φρανκφούρτης (που υπερασπιζόταν με θέρμη την υπερίσχυση των διατάξεων του γερμανικού ΘΝ έναντι των διατάξεων της κοινοτικής νομικής τάξης) ενώπιον του ΓΟΣΔ στην υπόθεση Solange I, το τελευταίο διαφοροποίησε τη θέση του από τα μέχρι τότε δεδομένα. Και πιο συγκεκριμένα, το Β' Τμήμα του ΓΟΣΔ

⁸³ . Απόφαση του ΓΟΣΔ της 09.10.1971, BVerfGE 31, 145, EuR 1972, σελ. 51 επ.

επανέλαβε από τη μία ότι το δίκαιο της Κοινότητας αποτελεί “μια αυτοδύναμη έννομη τάξη, που πηγάζει από αυτόνομη πηγή δικαίου”, από την άλλη όμως έκρινε τον εαυτό του αρμόδιο να ελέγχει σε ορισμένες περιπτώσεις τη νομιμότητα ενεργειών και αποφάσεων που έχουν εκδοθεί από τις ενωσιακές αρχές. Έτσι, κατά την ερμηνεία που προχώρησε με βάση το άρθρο 24 του γερμανικού ΘΝ, το ΓΟΣΔ διευκρίνισε ότι το άρθρο αυτό εισήγαγε έναν περιορισμό στην περίπτωση που διαπιστωνόντουσαν κενά ρυθμιστικά πεδία, δηλαδή τομείς που δεν υπήρχε ρύθμιση ή η ρύθμιση ήταν ανεπαρκής, λόγω του δυναμικού και εξελικτικού χαρακτήρα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ήταν επόμενο να μην ρυθμιστούν όλα τα απαραίτητα πεδία. Επομένως, όσο χρονικό διάστημα υπήρχε αυτή η ασάφεια δικαίου που οδηγούσε εντέλει σε ανασφάλεια δικαίου, το ΓΟΣΔ όρισε τον εαυτό του ως αρμόδιο να αποφαινεται επί των παραγώγων πράξεων του κοινοτικού δικαίου. Παράλληλα, ανέκλυτε το ζήτημα της επιλογής του εφαρμοστέου δικαίου σε εμπλοκή αντίθετων ρυθμίσεων του κοινοτικού με το εθνικό συνταγματικό δίκαιο και ιδίως όσον αφορά στην περίπτωση μάς εδώ τον ευαίσθητο πεδίο των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων ⁸⁴.

Τολμώντας, το ΓΟΣΔ προχώρησε τη σκέψη ακόμα παραπέρα τασσόμενο υπέρ της κατίσχυσης των διατάξεων του εθνικού (εν προκειμένω του γερμανικού) Συντάγματος σε περίπτωση σύγκρουσης για όσο (περιορισμένο) χρονικό διάστημα (ενόσω, όσο καιρό, *solange* στα γερμανικά) τα επίσημα όργανα των Κοινοτήτων δεν συμμορφώνονται με τις προβλέψεις των Συνθηκών με απόρροια να μην παρέχεται αποτελεσματική έννομη προστασία στο πλαίσιο της Ένωσης και να υφίσταται η ανάγκη προσφυγής στην αποτελεσματικότερη προστασία που προσφέρει το εθνικό Σύνταγμα, ως αποτέλεσμα μακρόχρονης νομικής παράδοσης. Δηλαδή, το ΓΟΣΔ αναγνώρισε στο πρόσωπο του ΔΕΚ το μοναδικό προνόμιο να είναι ο κριτής της εγκυρότητας και ο αρμόδιος για την ερμηνεία της ενωσιακής διάταξης, επιφύλαξε όμως στον εαυτό του τη δικαιοδοσία να προβεί σε διαδικασία ελέγχου ενός παράγωγου ενωσιακού κανόνα δικαίου συγκρίνοντάς τον με τον αντίστοιχο κανόνα δικαίου του ΘΝ που προστατεύει τα θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα και εάν διαπιστώσει ότι αντιτίθεται στο γερμανικό ΘΝ τότε ο ενωσιακός κανόνας, κατά κρίση του ΓΟΣΔ, εξαιρετικά δεν εφαρμόζεται εντός της γερμανικής επικράτειας.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να τονισθεί η ιδιαίτερη σημασία που δίνουν τα νομικά συστήματα της συνταγματικής δικαιοσύνης στην προστασία των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις ευρωπαϊκές χώρες (πιο ειδικά Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία και Ισπανία). Ενδεικτικό του γεγονότος αυτού είναι η σημασία που δίνεται στην κατασκευή του κατάλληλου νομικού μηχανισμού για να εγγυηθεί ένα ελάχιστο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του Ανθρώπου ⁸⁵.

⁸⁴ . Το ΔΕΚ είχε διαπιστώσει αρχικά την ατελή παρεχόμενη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε κοινοτικό επίπεδο, λόγω της έλλειψης ενός καταλόγου θεμελιωδών δικαιωμάτων του Ανθρώπου, και για αυτό το λόγο για πρώτη φορά στην από 12.11.1969 απόφαση του (στην υπ' αριθμό 29/69 υπόθεση Stauder κατά της Πόλης Ulm) τονίζει ότι “ το κοινοτικό δίκαιο διαθέτει άγραφες, καταρχήν, αρχές αντίστοιχες προς τα συνταγματικά δικαιώματα των κρατών μελών ”, θέλοντας με αυτόν τον τρόπο να καλύψει το υφιστάμενο κενό προστασίας. Βλ. για περισσότερα σχετικά με το ζήτημα αυτό, στα βιβλία των Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 270-271 και Σαχπεκίδου Ρ. Ευγενεία, (1995), *Το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και η Πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, Κενά στην κοινοτική έννομη προστασία και προτάσεις βελτίωσης της*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, σελ. 111 επ.

⁸⁵ . Βλ. Για περισσότερα Alec Stone Sweet, (1999), *Constitutional Dialogues : Protecting Human Rights in France, Germany, Italy and Spain*, στο βιβλίο των Sally J. Kenney, William M. Reisinger, John C. Reitz, (1999), *Constitutional Dialogues in Comparative Perspective*, MacMillan Press Ltd, London, σελ. 8 επ.

Υπό μία έννοια, με την απόφαση αυτή το ΓΟΣΔ επιχείρησε να αποσπάσει την προσοχή του ΔΕΚ, να του υποδηλώσει την ύπαρξη και των εθνικών ανωτάτων δικαστηρίων μέσα στην ενωσιακή έννομη τάξη κάνοντας αισθητή την παρουσία του, καθώς και να παρασύρει το ΔΕΚ σε μια πιο συμβατή με το εθνικό Σύνταγμα ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου⁸⁶, επιδιώκοντας προφανώς τη μη ισοπέδωση και αφανισμό του εθνικού συνταγματικού δικαίου με το διατηρηθεί η έσχατη αρμοδιότητα του ως ελεγκτή της συνταγματικότητας ενός κοινοτικού κανόνα δικαίου και την μη αποδοχή της θέσης του ΔΕΚ ως ένα ανώτερου ιεραρχικά επόπτη πάνω από τα ανώτατα και συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών.

Μια αλλαγή στάσης από το ΓΟΣΔ και διαφοροποίηση από την προηγούμενη θέση που κράτησε στην υπόθεση *Solange I*, παρατηρούμε κατά το έτος 1979 με την απόφαση του “*Vielleicht*”⁸⁷ (που αποδίδεται από τη γερμανική γλώσσα με τη λέξη “ίσως”). Αφετηρία αυτής της απόφασης αποτέλεσε και πάλι μια προδικαστική παραπομπή που υπέβαλε το Διοικητικό Δικαστήριο της Φρανκφούρτης αμφιβάλλοντας εν νέου για την νομιμότητα εκδοθείσας απόφασης του ΔΕΚ, ωστόσο το ΓΟΣΔ αν και απέρριψε την παραπομπή αυτή για τυπικούς λόγους δεν δίστασε να φανερώσει ότι επανατοποθετείται σε σχέση με την προηγούμενη νομολογία του. Έτσι, το Β' Τμήμα του ΓΟΣΔ ξεκαθάρισε ότι δεδομένου των εξελίξεων στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο δεν εμμένει στις ίδιες απόψεις που διατύπωσε στην προηγούμενη του απόφαση *Solange I*, ειδικά αναφορικά με ερωτήματα που τίθενται για διατάξεις του δευτερογενούς κοινοτικού δικαίου. Στην ίδια γραμμή πλεύσης συνέχισε το ΓΟΣΔ όταν κατά το ίδιο έτος (1979) εξέδωσε την απόφαση του *Eurocontrol*⁸⁸, με την οποία έκανε ένα βήμα πίσω στη διαμάχη του με την κοινοτική έννομη τάξη λέγοντας πως δεν αποτελεί προαπαιτούμενο εφαρμογής της για το ίδιο η ύπαρξη ενός καταλόγου θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων ούτε η δημιουργία ενός δημοκρατικά εκλεγμένου κοινοβουλίου, αφού τα δημοκρατικά αυτά ελλείμματα καλύπτονται εφόσον λειτουργεί στην πράξη ένα αποτελεσματικό σύστημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εντός του κοινοτικού πεδίου. Η στάση του αυτή μαλάκωσε ακόμα περισσότερο με την απόφαση *Solange II*⁸⁹, όπου το ΓΟΣΔ προχώρησε σε μια σημαντική διαπίστωση, παρατηρώντας πως το επίπεδο έννομης προστασίας που παρείχε η κοινοτική νομική τάξη ήταν ανάλογη με εκείνο που διασφάλιζε για τους πολίτες του ο γερμανικός Θεμελιώδης Νόμος. Σημαντικό ρόλο στην ολική στροφή της κρίσης του ΓΟΣΔ έπαιξε η προηγούμενη ανάληψη δεσμεύσεων από το ΔΕΚ και η υπαγωγή της προστασίας των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις γενικές άγραφες αρχές του ενωσιακού δικαίου, καθώς και η έμπρακτη κίνηση του ΔΕΚ να τις εντάξει στην αιτιολογική βάση των αποφάσεών του.

Στις αρχές της δεκαετίας του 90', το ΓΟΣΔ εξέδωσε άλλη μια σημαντική και πολυσυζητημένη απόφαση, την απόφαση Μάαστριχτ⁹⁰, με την οποία ανέλυε με νομικά κριτήρια τη δυνατότητα επικύρωσης από την Γερμανία της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση του Μάαστριχτ. Κατά την απόφαση αυτή αφενός επαναλαμβάνει ότι η έννομη προστασία που εξασφαλίζει το κοινοτικό νομικό σύστημα είναι ισοϋψής

⁸⁶ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), “Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 275

⁸⁷ . Απόφαση του ΓΟΣΔ της 25.07.1979, BVerfGE 52, σελ. 187, 203, *Steinike und Weinling versus Bundesamt für Ernährung und Forstwirtschaft* “*Vielleicht*”, 2 BvL 6/77

⁸⁸ . Απόφαση του ΓΟΣΔ της 25.07.1979, BverfGE 58, 1, *Internationale Zustandigkeit der Belgischen Gerichte für Gebührenforderungen von Eurocontrol*, 2 BvR 1107, 112/77 και 195/79

⁸⁹ . Απόφαση του ΓΟΣΔ της 22.10.1986, BverfGE 73, σελ. 399, *Wunsche Handelsgesellschaft (Solange II)*, 2 BvR197/83, μερικώς μεταφρασμένη στα ελληνικά στο περιοδικό ΤοΣ 1987, σελ. 683 επ.

⁹⁰ . Απόφαση του ΓΟΣΔ της 12.10.1993, BverfGE 89, σελ. 155, 174, *Maastricht*

με το αντίστοιχο του γερμανικού νομικού συστήματος στο πεδίο των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων αφετέρου όμως διαφοροποιείται από την προηγούμενη απόφαση του ανακηρύσσοντας και το ρόλο που επιτελεί το ίδιο το ΓΟΣΔ ως εγγυητής ενός ελάχιστου πλαισίου διασφάλισης δικαιωμάτων στους πολίτες που διαβιώνουν εντός της ενωμένης τότε Γερμανίας και κατά της δημόσιας εξουσίας που ασκούν στην πράξη τα όργανα των Κοινοτήτων. Επομένως, το ΓΟΣΔ ήθελε να καταστήσει σαφές ότι εντός του γεωγραφικού χώρου που το ίδιο είχε την ευθύνη εφαρμογής του γερμανικού Συντάγματος, η έννομη προστασία που θα παρείχε θα στρεφόταν έναντι κάθε κυριαρχικής δύναμης ή εξουσίας, κατά συνέπεια και κατά των πράξεων της Ένωσης που άγγιζαν τα θεμελιώδη δικαιώματα⁹¹. Θέλοντας να κατευνάσει τις αντιδράσεις που ήταν σίγουρο ότι θα προκαλούσε από την μεριά του ΔΕΚ, το ΓΟΣΔ διευκρίνισε ότι και τη συγκεκριμένη δικαιοδοτική του αρμοδιότητα την ασκεί μέσα σε ένα πλαίσιο συνεργατικής και διαλεκτικής σχέσης με το επίσημα αναγνωρισμένο δικαστικό όργανο της ΕΕ. Εξάλλου, με τη απόφαση αυτή το ΓΟΣΔ εμμέσως υπαινίσσεται ότι παρακρατεί για τον εαυτό του την έσχατη εξουσία της τελικής δικαστικής κρίσης αναφορικά με τα θεμελιώδη δικαιώματα εντός του γερμανικού χώρου, τα οποία όμως επηρεάζουν αυτά τα δικαιώματα σε ενωσιακό επίπεδο αφού τους καθορίζουν το περιεχόμενό τους, τα όριά τους και το επίπεδο προστασίας που πρέπει να προσφέρουν. Έτσι, παρεμποδίζει τη γενικότερη προσπάθεια του ΔΕΚ για τον “εξευρωπαϊσμό” στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ώστε να θέσει κοινά πρότυπα και στάνταρ για να αποκολληθεί το ενωσιακό δίκαιο από τη σχέση του με τα εκάστοτε Συντάγματα των κρατών μελών.⁹²

4.2.2. Το θεματικό πεδίο της εθνικής συνταγματικής αυθυπαρξίας

Μετά την εφαρμογή της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση του Μάαστριχτ, όπου για πρώτη φορά ενσωματώθηκε ρητά στο κείμενο της Συνθήκης η φράση “προς ολοταχώς μια στενότερη ένωση των κρατών και των λαών”, δηλώνοντας την μεταφορά ακόμα περισσότερων εθνικών αρμοδιοτήτων στην ΕΕ, δημιουργήθηκε σκεπτικισμός στα ανώτατα εθνικά δικαστήρια πέραν από το στενό χώρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που επεκτείνεται στα ζητήματα της δημοκρατικής αρχής και νομιμοποίησης της ΕΕ, καθώς και στην επακολουθούμενη περαιτέρω συρρίκνωση της εθνικής κυριαρχίας των κρατών μελών.

Το ζήτημα της δημοκρατικής αρχής κλήθηκε να αντιμετωπίσει το ΓΟΣΔ στην γνωστή απόφαση του *Μάαστριχτ* του 1993, κρίνοντας επ’ ευκαιρία της ασκηθείσας προσφυγής περί της συνταγματικότητας ή μη της ομώνυμης ΣΕΕ/Μ. Η συγκεκριμένη προσφυγή βασιζόταν στο νομικό επιχείρημα που προσφέρουν οι διατάξεις του άρθρου 38 παρ. 1 και παρ. 2 του γερμανικού ΘΝ, οι οποίες διαφυλάττουν το απαραβίαστο δικαίωμα των Γερμανών υπηκόων επί της συμμετοχής τους στη διαδικασία των εκλογών και της επιλογής των μελών της Ομοσπονδιακής Βουλής της Γερμανίας. Εδώ το ΓΟΣΔ κράτησε επιφυλακτική στάση δηλώνοντας εξ αρχής τη μεγάλη σημασία της συμμετοχής των πολιτών στην εκλογική διαδικασία και τη σχέση της με τη νομιμοποίηση της ασκούμενης κρατικής κυριαρχίας, διευκρίνισε όμως ότι η δημοκρατική αρχή δεν θίγεται με το να συμμετέχει η Ομοσπονδία της Γερμανίας σε μια Κοινότητα κρατών με υπερεθνική δομή σεβόμενη

⁹¹ . Kirchhof P., (1995), *Η “απόφαση Μάαστριχτ” του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου*, ΕΕΕυρΔ, σελ. 85 επ.

⁹² . Παπαδοπούλου Λ., (2009), *“Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 289

την κυριαρχική ταυτότητα των μελών της, αφού η συμμετοχή της Γερμανίας σε αυτήν την δεδομένη Κοινότητα δεν συνεπάγεται την ένταξη της σε ένα ευρωπαϊκό κράτος, δεδομένου ότι κατά κοινή παραδοχή η ΕΕ δεν αποτελεί ακόμα κρατικό μόρφωμα. Το ΓΟΣΔ κατέληξε λέγοντας πως τα επιτρεπτά ποσοτικά και ποιοτικά όρια της μεταφοράς αρμοδιοτήτων του Κοινοβουλίου κρίνονται με βάση το κριτήριο της τεκμαιρόμενης δια των εκλογών βούλησης του γερμανικού λαού πάνω στην άσκηση της κρατικής κυριαρχίας⁹³.

Ως προς το ζήτημα της δημοκρατικής νομιμοποίησης, το ΓΟΣΔ αφού χαρακτηρίζει την ΕΕ ως μια Ευρωπαϊκή “Κοινοπολιτεία”, κατά τον γερμανικό όρο *Staatenverbund*, αναφέρει ότι ουσιώδης προϋπόθεση για την ύπαρξη της είναι και η δημοκρατική νομιμοποίηση αυτής της “Κοινοπολιτείας”. Αφού πρόκειται για μέλη της που είναι κυρίαρχα κράτη και η βάση της συνεργασίας αυτών των χωρών είναι καταρχήν διακυβερνητική, η λαϊκή συναίνεση πραγματοποιείται κυρίως μέσω των λαών αυτών των κρατών μελών κατά έμμεσο τρόπο με το λειτουργικό ρόλο των εθνικών κοινοβουλίων μέσα στο θεσμικό τοπίο της ΕΕ. Κατά την τελική κρίση του ΓΟΣΔ, τα εθνικά κοινοβούλια, με βάση το ενωσιακό θεσμικό πλαίσιο, κατέχουν επαρκείς και ικανοποιητικές αρμοδιότητες, ώστε έμμεσα να πληρούνται οι τιθέμενες προϋποθέσεις και να αναγνωρίζεται ότι πράγματι υφίσταται η απαιτούμενη δημοκρατική νομιμοποίηση αυτής της Ευρωπαϊκής “Κοινοπολιτείας”. Επίσης, με την απόφαση Maastricht του ΓΟΣΔ της 12.10.1993, κρίθηκε ότι η αναγνώριση του ενεργητικού ή παθητικού εκλογικού δικαιώματος στους ενωσιακούς αλλοδαπούς, δηλαδή μη Γερμανούς υπηκόους που έχουν όμως την υπηκοότητα άλλου κράτους μέλους της ΕΕ, δεν παραβιάζει το αντίστοιχο δικαίωμα των Γερμανών πολιτών. Για αυτή την κρίση του, το ΓΟΣΔ βασίστηκε στη ρητή αναγνώριση της διάταξης του άρθ.28 παρ.1 εδ.3 του ΘΝ περί του εκλογικού δικαιώματος των ενωσιακών αλλοδαπών στις τοπικές εκλογές όπως προέκυψε μετά την αναθεώρηση του γερμΣ ενόψει της ΣΕΕ/Μ και ερμήνευσε τις διατάξεις του αρθ. 38 του ΘΝ κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην υφίσταται υποκειμενικό δικαίωμα άσκησης «ανταγωνιστικής αγωγής» κατά της αναγνώρισης δικαιώματος ψήφου σε μη Γερμανούς υπηκόους.

4.2.3. Το θεματικό πεδίο της εθνικής κυριαρχίας

Στην παραπάνω απόφαση του, Μάαστριχτ, το ΓΟΣΔ κλήθηκε επίσης να κρίνει κατά πόσο τα όρια αρμοδιότητας της ΕΕ διευρυνθήκαν τόσο πολύ που να απειλείται ακόμα και η ανεξαρτησία και η κυριαρχία του γερμανικού κράτους⁹⁴. Αφού επανέλαβε τις απόψεις του χρησιμοποιώντας τον όρο *Staatenverbund*, ως ένωση-σύνδεσμος κρατών, θεωρεί ότι τα κράτη αυτά θέλουν να ασκήσουν από κοινού ορισμένες κρατικές τους αρμοδιότητες, παρακρατώντας τη γενική τους εθνική κυριαρχία, σεβόμενοι τις ιδιαιτερότητες του καθενός και για αυτούς τους λόγους εφαρμόζεται η μέθοδος της διακυβερνητικής συνεργασίας που αφορά κυρίως κυρίαρχα κράτη που διαπραγματεύονται σε συγκεκριμένους τομείς της δραστηριότητάς τους. Έτσι, το ΓΟΣΔ καταλήγει ότι η ανεξαρτησία και η κυριαρχία της Ομοσπονδίας της Γερμανίας δεν επηρεάζεται σε τέτοιο βαθμό και επομένως διατηρεί την υπόσταση της ως κυρίαρχου ομοσπονδιακού κράτους, ισότιμου με τα άλλα κράτη μέλη της ΕΕ.

⁹³ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), “Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 317

⁹⁴ . Σύμφωνα με το άρθρο 79 παρ. 3 του ΘΝ, οι διατάξεις που προβλέπουν αυτές τις ιδιότητες δεν ανήκουν στις συνταγματικά αναθεωρητέες διατάξεις του ΘΝ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και η σχετικά πρόσφατη απόφαση του ΓΟΣΔ (με ημερομηνία δημοσίευσης την 30.06.2009)⁹⁵ αναφορικά με τη νομιμότητα της διαδικασίας της επικύρωσης της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης της Λισαβόνας, όπου διακήρυξε την δικαιοδοτική του αρμοδιότητα να ελέγχει αν χρειαστεί εκείνο το μέρος του δικαίου της ΕΕ που προσβάλλει το ουσιαστές κομμάτι των συνταγματικών χαρακτηριστικών του γερμανικού Συντάγματος, όπως αναφέρεται στην απόφαση “τον πυρήνα της συνταγματικής ταυτότητας του Θεμελιώδους Νόμου”. Επομένως, μπορεί να ελέγχει αν υφίσταται διακινδύνευση της ταυτότητας και της συνοχής της γερμανικής συνταγματικής τάξης, όπως αυτή αποτελείται από τις θεμελιακές οργανωτικές βάσεις του πολιτεύματος, την προστασία των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, την δημοκρατική αρχή, τις αρχές του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους, καθώς και την ομοσπονδιακή δομή του γερμανικού κράτους⁹⁶. Επιπλέον, για να στηρίξει αυτή την νομική του επιχειρηματολογία χρησιμοποιεί ως δικαιολογητική βάση το νέο άρθρο 4 παράγραφος 2⁹⁷ της ΣΕΕ της Λισαβόνας⁹⁸. Με αυτόν τον ερμηνευτικό τρόπο, έκανε φανερό την πρόθεσή του να θέσει ρήτρα επιφύλαξης υπέρ του εαυτού του ως προς την αρμοδιότητα να εξετάζει αν συντρέχουν οι προϋποθέσεις συνταγματικότητας σχετικά με την μεταβίβαση κυριαρχικών δικαιωμάτων στην ΕΕ και ιδιαίτερα ως προς τη διασφάλιση της δημοκρατικής αρχής, με αποτέλεσμα μεταβιβασθείσες εξουσίες των οργάνων της ΕΕ που δεν καλύπτονται από τον επικυρωτικό νόμο της Γερμανικής Ομοσπονδίας να μην δεσμεύουν εντός των ορίων του γερμανικού κράτους⁹⁹.

Δηλωτική του ξεχωριστού ενδιαφέροντος και της συνεχούς ανακίνησης των σχετικών ζητημάτων μέχρι και σήμερα, αποτελεί η πολύ πρόσφατη απόφαση του ΔΕΕ της 16.06.2015 στην υπ' αριθμόν 62/14 υπόθεση που τέθηκε ενώπιον του, Gauweiler και λοιποί versus Deutscher Bundestag, ύστερα από την αποστολή προδικαστικού ερωτήματος από το ίδιο το ΓΟΣΔ κατά την εξέταση της συνταγματικότητας των αιτήσεων που του κατατέθηκαν και του ζητούν να εξετάσει το ρόλο που διαδραμάτισε η Γερμανική Ομοσπονδιακή Τράπεζα κατά την υλοποίηση του προγράμματος που επιτρέπει στο Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών (ΕΣΚΤ) την αγορά στις δευτερογενείς αγορές ομολόγων κρατών μελών της Ευρωζώνης, κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις (το λεγόμενο πρόγραμμα OMT), καθώς και να ελέγξει παράλληλα την ουδέτερη στάση που κράτησαν η Γερμανική Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση και η Γερμανική Ομοσπονδιακή Βουλή σχετικά με την εφαρμογή του προγράμματος αυτού. Σημειωτέον ότι για πρώτη φορά στην ιστορία του το ΓΟΣΔ υποβάλει αίτηση για προδικαστική απόφαση στο ΔΕΕ ζητώντας να του διευκρινίσει κατά πόσο είναι νόμιμο σύμφωνα με το πρωτογενές δίκαιο της ΕΕ να αναγνωρίζεται

⁹⁵ . Απόφαση του ΓΟΣΔ της 30.06.2009, BVerfGE, BvE 2/2008, επί της ασκηθείσας προσφυγής για την επικύρωση της ΣΕΕ/Λ

⁹⁶ . Παπαγιάννης Δ., (2011), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, 4η έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, σελ. 320-321

⁹⁷ . Η διάταξη του άρθρου αυτού προβλέπει ότι “ Η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση. Σέβεται τις ουσιαστικές λειτουργίες του κράτους, ιδίως δε τις λειτουργίες που αποβλέπουν στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας, τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την προστασία της εθνικής ασφάλειας. Ειδικότερα, η εθνική ασφάλεια παραμένει στην ευθύνη κάθε κράτους μέλους ”.

⁹⁸ . Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 254, υποσημείωση 529

⁹⁹ . Παπαγιάννης Δ., (2011), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, 4η έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, σελ. 320

στο ΕΣΚΤ η δυνατότητα να προβαίνει σε μια τέτοια διαδικασία αγοράς κρατικών ομολόγων, δείχνοντας το ΓΟΣΔ με αυτόν τον τρόπο ότι αμφισβητεί την νόμιμη αρμοδιότητα του ΕΣΚΤ να υλοποιεί αυτή τη συγκεκριμένη διαδικασία (πρόγραμμα OMT), διότι έρχεται σε αντίθεση με τις αρχές του δικαίου της ΕΕ. Πιο συγκεκριμένα, κατά τη κρίση του ΓΟΣΔ υπάρχουν υποψίες ότι παραβιάζονται η τήρηση της αρχής της αναλογικότητας, η απαγόρευση της (άμεσης ή έμμεσης) χρηματοδότησης των κρατών μελών γενικά από την ΕΕ, ο σεβασμός της “εθνικής συνταγματικής ταυτότητας” (αρθ. 4 παρ.2 ΣΕΕ/Λ), η αρχή της καλόπιστης συνεργασίας μεταξύ της ΕΕ και των κρατών μελών (αρθ.4 παρ.3 ΣΕΕ/Λ), καθώς και η δημοκρατική αρχή. Για να λάβει ως απάντηση από το ΔΕΕ ότι δεν παραβιάζεται καμία από τις αρχές αυτές και ότι η υλοποίηση του προγράμματος OMT υπάγεται στον τομέα της νομισματικής πολιτικής και στις νόμιμες αρμοδιότητες του ΕΣΚΤ και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, εκτιμώντας παράλληλα για την κρίση του αυτή και την ιδιαίτερη έκτακτη δημοσιονομική κατάσταση που βρισκόταν η Ευρωζώνη και τους δημοσιονομικούς στόχους που έπρεπε να επιτευχθούν¹⁰⁰. Έτσι, στο διατακτικό της απόφασης το ΔΕΕ καταλήγει ότι “Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα προεκτεθέντα, πρέπει στα υποβληθέντα προδικαστικά ερωτήματα να δοθεί η απάντηση ότι τα άρθρα 119 ΣΛΕΕ, 123 παράγραφος 1 ΣΛΕΕ και 127 παράγραφοι 1 και 2 ΣΛΕΕ, καθώς και τα άρθρα 17 έως 24 του Πρωτοκόλλου περί του ΕΣΚΤ και της ΕΚΤ, έχουν την έννοια ότι επιτρέπουν στο ΕΣΚΤ να υιοθετεί πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων στις δευτερογενείς αγορές”¹⁰¹.

Κάνοντας μια συνολική αποτίμηση της στάσης του ΓΟΣΔ, μπορούμε να πούμε ότι έχτισε τα πρώτα θεμέλια της αμφισβήτησης επί της πλήρους, καθολικής και άνευ όρων υπεροχής και αυτονομίας του ενωσιακού δικαίου, υψώνοντας το ανάστημα του λόγω της θέσης του ως το ανώτατο συνταγματικό δικαστήριο της μεγαλύτερης και ισχυρότερης χώρας εντός της ΕΕ και θέτοντας απαραβίαστο όριο στην εφαρμογή του κοινοτικού κανόνα δικαίου μέχρι το σημείο που δεν προσβάλλει τα θεμελιώδη ανθρωπινά δικαιώματα έτσι όπως ισχύουν στην γερμανική έννομη τάξη. Οι βάσεις της αμφισβήτησης που έθεσε το ΓΟΣΔ θα οδηγούσαν σε μια σχέση αντιπαλότητας και σύγκρουσης μεταξύ του ΔΕΚ και των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων που μέχρι τότε θεωρούνταν “ταμπού” διότι θα παρεμπόδιζε τη διαδικασία της ομοιόμορφης ερμηνείας και εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου και θα έβαζε τρικλοποδιά στη δημιουργία της νεοσύστατης, επομένως και ευάλωτης, κοινοτικής έννομης τάξης. Όμως, αυτή η σχέση κάθε άλλο παρά ως “πόλεμος” μεταξύ των δικαστηρίων μπορεί να γίνει αντιληπτή, αλλά ως ένας γόνιμος διάλογος που αναπτύσσεται με εκατέρωθεν επιχειρήματα ώστε και τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια να είναι σε θέση να επηρεάζουν τις εκδιδόμενες από το ΔΕΚ αποφάσεις και να καθίστανται σε θέση σχετικά ισότιμη αναφορικά με το δικαιοδοτικό όργανο της ΕΕ.

¹⁰⁰ . Πρεβεδούρου Ε., (2015), Νομολογία - Αρμοδιότητα του ΕΣΚΤ να υιοθετεί πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων στις δευτερογενείς αγορές (OMT) – Προϋποθέσεις του παραδεκτού της αίτησης προδικαστικής απόφασης (ΔΕΕ της 16.06.2015, 62/14 υπόθεση Gauweiler και λοιποί κατά Deutscher Bundestag), σκ. 1-2, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.prevedourou.gr/%CE%B1%CF%81%C%BC%CE%BF%CE%B4%CE%B9%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B5%CF%83%CE%BA%CF%84-%CE%BD%CE%B1-%CF%85%CE%B9%CE%BF%CE%B8%CE%B5%CF%84%CE%B5%CE%AF-%CF%80%CF%81%CF%8C%CE%B3/> (επίσκεψη στις 15-02-2016)

¹⁰¹ . Απόφαση του ΔΕΕ της 16.06.2015, στην υπ' αριθμό 62/14 υπόθεση Gauweiler και λοιποί κατά Deutscher Bundestag, σκ. 127, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=9ea7d2dc30d57783e09d125d4433aa2fc61a3fe2adf6.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxuSbhb0?text=&docid=165057&pageIndex=0&doclang=EL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=396478> (επίσκεψη στις 15-02-2016)

4.3. Ιταλία

Το ιταλικό νομικό σύστημα και για να το συγκεκριμενοποιήσουμε το ιταλικό Σύνταγμα δεν εμπεριέχει ρητή πρόβλεψη για την ένταξη και τη συμμετοχή της Ιταλίας στην ΕΕ και ειδικά για τη διαρρύθμιση των σχέσεων με το δίκαιο της ΕΕ. Με αυτό τον δεδομένο στοιχείο, δυο παράγοντες παίζουν κρίσιμο ρόλο για τον καθορισμό της σχέσης του ιταλικού δικαίου με το αντίστοιχο κοινοτικό/ενωσιακό. Πρώτος παράγοντας αποτελεί η δυαδική παράδοση που χαρακτηρίζει τη σύνδεση εθνικού και μη εθνικής προέλευσης (διεθνούς ή ενωσιακού) δικαίου, που αποτελούν δυο διακριτές νομικές σφαίρες έως ότου το δεύτερο ενσωματωθεί ¹⁰² ή υιοθετηθεί από το πρώτο. Δεύτερος παράγοντας είναι το άρθρο 11 του ιταλικού Συντάγματος, που αναφέρει ότι η Ιταλία μπορεί να αποδεχτεί περιορισμούς στην ενάσκηση της εθνικής της κυριαρχίας, κάτω από τις ίδιες συνθήκες με τις άλλες χώρες, οι οποίοι κρίνονται απαραίτητοι ώστε η Ιταλία να συμμετέχει σε διεθνείς οργανισμούς που έχουν ως σκοπό την επίτευξη της ειρήνης και της δικαιοσύνης μεταξύ των κρατών και των λαών. Επομένως μέσα σε αυτό νομικό πλαίσιο, το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο (εφεξής ΙΣΔ) λογικό ήταν να αντιταχθεί στην αναγνώριση της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου επί του ιταλικού δικαίου. Στην πασίγνωστη απόφαση Costa/ENEL που τέθηκε ενώπιον του υποστήριξε ότι στην περίπτωση που υφίσταται σύγκρουση μεταξύ δυο κανόνων δικαίου, υπερισχύει ο χρονικά μεταγενέστερος ανεξάρτητα από την καταγωγή και την ιεραρχική βαθμίδα του, γεννώντας βέβαια την αρχή της υπεροχής με την αντίθετη γνώμη που εξέφρασε το ΔΕΚ.

4.3.1. Το θεματικό πεδίο των θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Στην γνωστή υπόθεση Frontini ¹⁰³, το ΙΣΔ αναγνώρισε ότι επιφυλάσσει στο κοινοτικό δίκαιο μια ιδιαίτερη συνταγματική υποδοχή που μπορεί να φτάσει έως και την επικάλυψη του ιταλικού Συντάγματος και απολαμβάνει ειδικό καθεστώς στην ιταλική έννομη τάξη, υπονοώντας την υπεροχή του έναντι της τελευταίας εξ' αιτίας της ερμηνείας που δίνεται στο άρθρο 11 του ιταλ.Σ. Μάλιστα η ερμηνεία αυτή μπορεί να φτάσει έως το σημείο εκείνο που επιτρέπει στις ενωσιακές πράξεις να αποκλίνουν από το ιταλικό Σύνταγμα χωρίς να απαιτείται κάθε φορά η τήρηση της τυπικής αναθεωρητικής διαδικασίας ¹⁰⁴. Δηλαδή και εδώ, εφόσον οι εγγυήσεις εκ μέρους της ενωσιακής τάξης παροχής αποτελεσματικής έννομης προστασίας κριθούν αρκετές και η παρεχόμενη δικαστική συνδρομή ικανοποιητική δεν υπάρχει κανένας λόγος να παρέμβει η ιταλική έννομη τάξη. Με άλλα λόγια, το ΙΣΔ θα μπορούσε να είχε ανάμειξη σε δεύτερη φάση μόνο κατά τη στιγμή που οι Συνθήκες της ΕΕ θα είχαν γίνει αντικείμενο προφανούς εσφαλμένης ερμηνείας σε τέτοιο βαθμό που να ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τα βασικά και αναπαλλοτριώτα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις πολιτευματικές αρχές της ιταλικής συνταγματικής τάξης ¹⁰⁵. Επιπλέον, όμως, το ΙΣΔ ήθελε να καταστήσει σαφές στο εξωτερικό νομικό περιβάλλον ότι θεωρεί αυτές τις δυο έννομες τάξεις δυο ξεχωριστά και διαφορετικά

¹⁰² . Για περισσότερα αναφορικά με την διαδικασία ενσωμάτωσης του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου δείτε το Mancini G.F., (2000), *The incorporation of Community Law into the Domestic Laws of the Member States* στο βιβλίο του ίδιου *Democracy and Constitutionalism in the European Union, Collected Essays*, Hart Publishing, Oxford – Portland Oregon, σελ. 243 επ.

¹⁰³ . Απόφαση του ΙΣΔ της 27.12.1973, στην υπόθεση 183/73 *Frontini e altro versus Ministero delle Finanze*, διαθέσιμο στο *The Cases*, Vol. 1, σελ.629 επ.

¹⁰⁴ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), *“Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 191

νομικά συστήματα, που συνυπάρχουν παράλληλα με την ελάχιστη απαιτούμενη συνεργασία και τον υποτυπώδη συντονισμό που χρειάζεται για να εφαρμοστούν οι ρυθμιστικές διατάξεις και η κατανομή των αρμοδιοτήτων που προβλέπουν οι Συνθήκες της Ένωσης. Ωστόσο, το ΙΣΔ κράτησε τις αποστάσεις του, διευκρινίζοντας πως το κοινοτικό δίκαιο αντλεί τη νομική του δύναμη από το ίδιο το ιταλικό Σύνταγμα και πως αντιλαμβάνεται την έννοια της υπεροχής με την ιδιότητα μιας προτεραιότητας – προβαδίσματος εφαρμογής μόνο στην συγκεκριμένη υπόθεση, καθώς και πως μια καθολική αποδοχή της ιεραρχικής υπεροχής του ενωσιακού δικαίου δεν θα ήταν ερμηνευτικά ορθή και δεν θα δικαιολογούνταν νομικά η παραχώρηση σε τέτοιο βαθμό της εθνικής κυριαρχίας.

4.3.2. Το θεματικό πεδίο των θεμελιωδών πολιτευματικών και συνταγματικών αρχών

Σχεδόν μια δεκαετία αργότερα, το ΙΣΔ έδειξε τη βούληση του να συμβιβαστεί με τη σχετική νομολογία του ΔΕΚ γνέφοντας στην υπόθεση *Granital*¹⁰⁶ καταφατικά υπέρ της υπεροχής του δικαίου της Κοινότητας έναντι των νόμων της Ιταλίας βασιζόμενο στην αυτόνομη και ιδιαίτερη φύση του δικαίου αυτού, πράγμα που δεν συναντάμε στη φύση του διεθνούς δικαίου. Επίσης, το ΙΣΔ επέμεινε στην προηγούμενη νομολογία του επαναλαμβάνοντας ότι αντιλαμβάνεται την υπεροχή ως προβάδισμα εφαρμογής στη συγκεκριμένη περίπτωση και όχι γενικά ως ιεραρχική σχέση ανάμεσα στο ενωσιακό και το ιταλικό δίκαιο, δηλαδή ουσιαστικά παρακρατούσε στην αποκλειστική του αρμοδιότητα την δικαιοδοτική κρίση σε περίπτωση κανονιστικής διάταξης της Ένωσης χωρίς άμεση ισχύ και στην περίπτωση που χρειάζεται να ακυρωθεί ένας ιταλικός κανόνας δικαίου. Την ίδια στιγμή, με την απόφαση αυτή φανέρωνε τις σκέψεις του ως προς τα όρια της υπεροχής, δηλαδή μέχρι το που εκτείνεται, θέτοντας ως σύνορα τις θεμελιώδεις αρχές και αξίες του ιταλικού Συντάγματος ιδίως τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα και τον δημοκρατικό τρόπο εξουσίασης ενός Λαού. Πρόκειται για τη γνωστή θεωρία στην ιταλική νομολογία, τη θεωρία των “αντιπεριορισμών”, που θα συνεχιστεί και στις μεταγενέστερες αποφάσεις του ΙΣΔ. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή για να είναι δυνατή εκ μέρους της ιταλικής πλευράς η αποδοχή της αξίωσης της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου επί του ιταλικού δικαίου τίθενται ορισμένες βασικές αρχές και όροι που ορίζει το ιταλικό Σύνταγμα, οι καλούμενοι ως “αντιπεριορισμοί” άλλως “περιορισμοί των περιορισμών” της κρατικής εξουσίας¹⁰⁷.

Τις ανωτέρω αρχικές σκέψεις του, το ΙΣΔ θα τις εξωτερικεύσει και θα τις κάνει σαφείς στην επόμενη απόφαση του, που είναι γνωστή ως *FRAGD*¹⁰⁸. Και εδώ σε συνέχεια των προηγούμενων αποφάσεων του επιβεβαιώνει τη θέση του πως το συνολικό νομικό σύστημα της Κοινότητας προσφέρει ένα επαρκές και αποτελεσματικό πλαίσιο έννομης προστασίας για τα δικαιώματα και τα συμφέροντα των πολιτών, επιφύλασσε όμως στον εαυτό του να επανελέγξει εάν ένας κοινοτικός κανόνας δικαίου είναι αντίθετος με τις βασικές αρχές και αξίες του ιταλικού Συντάγματος και εάν παραβιάζει θεμελιώδη ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα εντός της ιταλικής επικράτειας, έστω και αν οι θεμελιώδεις αυτές αρχές εντάσσονται στην

¹⁰⁵ . Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 255

¹⁰⁶ . Απόφαση του ΙΣΔ της 08.06.1984, στην υπόθεση 170/84 *Granital versus Amministrazione delle Finanze dello Stato*, διαθέσιμο στο *The Cases*, Vol. 1, σελ.642 επ.

¹⁰⁷ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), *“Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 279

¹⁰⁸ . Απόφαση του ΙΣΔ της 21.04.1989 στην υπόθεση 232/89 *Fragd versus Amministrazione delle Finanze dello Stato*, διαθέσιμο στο *The Cases*, Vol. 1, σελ.653 επ.

έννομη τάξη της Ένωσης ως τις γενικές άγραφες αρχές της. Το ΙΣΔ συνεχίζει να υποστηρίζει και σε αυτήν την απόφαση την θεωρία των “αντιπεριορισμών”, ξεκαθαρίζοντας πως το ίδιο έχει αρμοδιότητα να εξετάζει τις νομικές πράξεις που μεταφέρουν το ενωσιακό δίκαιο, οι οποίες άλλωστε λόγω της δυαδικής παράδοσης είναι οι μοναδικές που μπορούν να ελεγχθούν στην πράξη. Το ΙΣΔ κατέστησε σαφές ότι δεν μπορεί να ανεχθεί την προσβολή θεμελιωδών συνταγματικών αρχών για να εξυπηρετηθεί η ανάγκη για ενιαία ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, καθώς και οι επιταγές που επιβάλλουν η αρχή της ασφάλειας δικαίου.

4.3.3. Το θεματικό πεδίο της εθνικής κυριαρχίας

Τα ανώτατα ιταλικά δικαστήρια, στηριζόμενα πάντα στην ερμηνεία του άρθρου 11 του ιταλικού Συντάγματος, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι δεν αναγνωρίζουν, άρα δεν αποδέχονται την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, τον περιορισμό της κυριαρχίας σε τέτοιο βαθμό που να συνιστά “απώλεια” της εθνικής κυριαρχίας και αυτό συμβαίνει όταν η ενωσιακή έννομη τάξη δεν σέβεται τις θεμελιώδεις πολιτευματικές και συνταγματικές αρχές των κρατών μελών. Στην δικαστική αυτή κρίση αρμόδιο να προβεί είναι το ΙΣΔ, όπου και υποχρεούνται τα υπόλοιπα ιταλικά δικαστήρια να παραπέμπουν την υπόθεση όταν θεωρούν ότι παραβιάζονται τα θεμελιώδη δικαιώματα ή οι θεμελιώδεις αρχές του ιταλικού Συντάγματος. Έτσι, ουσιαστικά το ΙΣΔ εξομοιώνει την κυριαρχία με τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές και αξίες, που πρέπει να τηρηθούν ως όρια για να γίνει αποδεκτή η αξίωση της ενωσιακής νομικής τάξης για υπεροχή¹⁰⁹.

4.4. Γαλλία

Ο Γάλλος ανώτατος δικαστής έχει στη διάθεση του, προκειμένου να αναγνωρίσει και να εφαρμόσει εντός της γαλλικής επικράτειας το ενωσιακό δίκαιο, τριπλή νομιμοποιητική βάση. Πρώτον, το εδάφιο 15 στο Προοίμιο του παλιού Συντάγματος του 1946¹¹⁰, δεύτερον τη διάταξη του άρθρου 55 του Συντάγματος του 1958¹¹¹ που αφορούσε τις διεθνείς συνθήκες και τρίτον το άρθρο 88 παράγραφος 1 του δέκατου τέταρτου τίτλου “ Περὶ των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και της Ευρωπαϊκής Ένωσης ” του Συντάγματος¹¹².

Ωστόσο παρά τη ρητή πρόβλεψη συνταγματικών διατάξεων, του άρθρου 28 του γαλλικού Συντάγματος του 1946 και του άρθρου 55 του γαλλικού Συντάγματος του 1958, για την ανώτερη τυπική ισχύ του διεθνούς (άρα και του κοινοτικού) δικαίου έναντι του κοινού γαλλικού νόμου¹¹³, εντύπωση προκαλεί η στάση των

¹⁰⁹ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), “Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 341

¹¹⁰ . Η συνταγματική αυτή διάταξη προέβλεπε κατά λέξη ότι “ Υπό την αίρεση της αμοιβαιότητας, η Γαλλία συναινεί σε περιορισμούς της κυριαρχίας της που κρίνονται απαραίτητοι για την οργάνωση και προάσπιση της ειρήνης ”.

¹¹¹ . Το άρθρο αυτό ορίζει ότι “ Διεθνείς Συνθήκες και διεθνείς συμφωνίες, οι οποίες νομίμως επικυρώθηκαν και εγκρίθηκαν, έχουν από τη δημοσίευσή τους τυπική ισχύ ανώτερη από τους νόμους, υπό την επιφύλαξη της εφαρμογής της από τα άλλα συμβαλλόμενα μέρη για κάθε συμφωνία και συνθήκη ”.

¹¹² . Ακριβώς το άρθρο αυτό αναφέρει ότι “ η Γαλλία συμμετέχει στις Ευρωπαϊκές Κοινοότητες και την Ευρωπαϊκή Ένωση, που αποτελείται από κράτη ελεύθερα να επιλέξουν με βάση τις ιδρυτικές Συνθήκες (της ΕΕ) και να ασκήσουν από κοινού ορισμένες από τις αρμοδιότητες τους ”.

¹¹³ . Η ρητή πρόβλεψη του άρθρου 55 του γαλλΣ αφορά βασικά την υπεροχή έναντι του γαλλικού νόμου με τον παράλληλο όρο ότι και οι υπόλοιπες συμβαλλόμενες χώρες τηρούν αυτές τις διεθνείς συμβάσεις, και εν αφορά την υπεροχή και επί του γαλλικού Συντάγματος αφού κάτι τέτοιο δεν

γαλλικών δικαστηρίων να μην την εφαρμόσουν στην πράξη ακολουθώντας παλαιότερη νομική θεωρία ¹¹⁴. Έτσι, παρατηρούμε μια πρακτική των γαλλικών δικαστηρίων μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, να αναγνωρίζουν την υπεροχή των κανόνων που προέρχονται από διεθνή Σύμβαση μόνο επί του προγενέστερου εθνικού νόμου, ενώ αντίθετα σε περίπτωση σύγκρουσης με μεταγενέστερο εθνικό νόμο, προβάδισμα είχε το εθνικό δίκαιο το οποίο όφειλε ο εθνικός δικαστής να εφαρμόσει. Επομένως, στην πράξη ανέκυψε το ζήτημα της λειτουργικής αρμοδιότητας των Γάλλων δικαστών να εφαρμόσουν την υπεροχή του άρθρου 55 του γαλλΣ, που μετασχηματίζεται ουσιαστικά σε αρμοδιότητα ελέγχου της συμβατότητας μεταξύ των κανόνων του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου.

Στις αρχές του 1970 παρατηρείται μια αλλαγή της στάσης των γαλλικών δικαστηρίων με τις εκδιδόμενες αποφάσεις τους. Έτσι, το Γαλλικό Εφετείο ¹¹⁵, το Cour de Cassation ¹¹⁶ και το Conseil d'Etat ¹¹⁷ προχώρησαν στην αναγνώριση των αξιώσεων της ενωσιακής έννομης τάξης περί υπεροχής της έναντι μεταγενέστερων εθνικών πράξεων και νόμων, ωστόσο έσπευσαν να διευκρινίσουν ότι η αποδοχή αυτή της προτεραιότητας του ενωσιακού δικαίου θεμελιώνεται και απορρέει από το ίδιο το εθνικό Σύνταγμα και όχι από την ιδιομορφία της φύσης της ενωσιακής έννομης τάξης όπως είχε ισχυριστεί το ΔΕΚ. Πάντως, και τα τρία ανώτατα γαλλικά δικαστήρια, το Conseil Constitutionnel, το Conseil d'Etat και το Cour de Cassation αποφεύγουν χαρακτηριστικά να ξεκαθαρίσουν τη στάση τους απέναντι στην υπεροχή του ενωσιακού δικαίου και έναντι του Συντάγματος της Γαλλίας, δείχνοντας ωστόσο μέχρι σήμερα πνεύμα συμβατότητας και συμφωνίας των ανειλημμένων υποχρεώσεων της Γαλλίας στο πλαίσιο της ΕΕ σε συσχετισμό πάντα με το γαλλικό Σύνταγμα.

Στη Γαλλία, οι τροποποιητικές Συνθήκες και οι αναθεωρητικές Συνθήκες της ΕΕ προτού την προβλεπόμενη επικύρωση τους από τα αρμόδια εθνικά όργανα περνούν από τη διαδικασία ελέγχου του Conseil Constitutionnel, προκειμένου να επισημανθούν οι αμφιλεγόμενες διατάξεις και να αντικατασταθούν με τις αναγκαίες συνταγματικές τροποποιήσεις, προλαμβάνοντας με αυτόν τον τρόπο οποιαδήποτε προβλήματα μπορεί να προκύψουν στο μέλλον ¹¹⁸.

προβλέπεται ρητά στο κείμενο του Συντάγματος αλλά και προκύπτει ερμηνευτικά από τον συνδυασμό των άρθρων 54 και 55 του γαλλΣ.

¹¹⁴ . Η νομική αυτή θεωρία ανάγεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 και είναι γνωστή ως “δόγμα Matter” (από το επώνυμο του γνωστού Γενικού Εισαγγελέα του Cour de Cassation κατά το έτος 1931), σύμφωνα με την οποία σε περίπτωση ιεραρχικής σύγκρουσης μεταξύ διεθνών και εθνικών κανόνων δικαίου ο εφαρμοστής των κανόνων αυτών έπρεπε πρωτίστως να αποφύγει την ευθεία σύγκρουση εξαντλώντας τα ερμηνευτικά εργαλεία που είχε στη διάθεσή του και εάν αυτό δεν ήταν εφικτό, δευτερεύοντος μην έχοντας άλλη επιλογή όφειλε να εφαρμόσει τον εθνικό μεταγενέστερο κανόνα δικαίου.

¹¹⁵ . Απόφαση του Cour D' Appel της 07.07.1973, Recueil Dalloz – Sirey 1974, Jurisprudence nr. 9, σελ. 1599

¹¹⁶ . Στις αποφάσεις του κατά τα έτη 1970 και 1975, στην πρώτη απόφαση της 22.10.1970 στην υπόθεση *Administration des contributions indirectes et comite interprofessionnel des vins doux naturels versus Ramel*, CMLRep 1971, σελ. 315 και στη δεύτερη απόφαση της 24.05.1975 στην υπόθεση *Administration des Douanes versus Societe “ Cafes Jacques Vabre” et Sarl Weigel et Cie*, Dalloz 1975, σελ. 497

¹¹⁷ . Απόφαση του Conseil d'Etat, της 20 Οκτωβρίου 1989, *Raoul Georges Nicolo*, RGDIP 1989, σελ. 1041. Δείτε και Dehousse Renaud, (1998), *The European Court of Justice, The Politics Of Judicial Integration*, MacMillan Press Ltd, London, σελ. 43

¹¹⁸ . Παπαγιάννης Δ., (2011), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 4η έκδοση*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, σελ. 321

4.4.1. Το θεματικό πεδίο των θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Το Conseil Constitutionnel της Γαλλίας στην απόφαση του *Μαστριχτ I*¹¹⁹ τόνιζε τη βαρύνουσα σημασία που αποδίδει στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα, η προάσπιση των αναπαλλοτριωτών ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελούσε, κατά το ανώτατο γαλλικό συνταγματικό δικαστήριο, βασική προϋπόθεση ώστε να μπορέσει το ίδιο να θεωρήσει ως επιτρεπόμενη από το Σύνταγμα τη “μεταφορά εθνικής κυριαρχίας” που συντελείται στα πλαίσια της ΕΕ. Υπενθυμίζοντας παράλληλα στα επίσημα όργανα της Ένωσης ότι έχουν αναλάβει δεσμεύσεις “να σέβονται τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως αυτά προστατεύονται από την ΕΣΔΑ και ... απορρεόντων από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, ως γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου”¹²⁰.

4.4.2. Το θεματικό πεδίο της εθνικής συνταγματικής τάξης

Αρχικά, στο πλαίσιο αυτής του της αρμοδιότητας, το Conseil Constitutionnel με την από 30.12.1976 απόφαση του είχε προβεί σε διαχωρισμό μεταξύ των εννοιών του “περιορισμού της κυριαρχίας”, που κρίνει συμβατό με το γαλλικό Σύνταγμα άρα επιτρεπτό και της “μεταβίβασης της κυριαρχίας”, που δεν την επιτρέπει ως μη συμβατή με το γαλλικό Σύνταγμα. Ωστόσο, η μεταστροφή της νομολογίας του Conseil Constitutionnel σημειώθηκε με την από 09.04.1992 απόφαση του, γνωστή ως *Μάαστριχτ I*, με την οποία ξεκαθάριζε ότι για να μην είναι αντίθετη με το Σύνταγμα μια διάταξη διεθνούς Συνθήκης δεν πρέπει να παραβιάζει τις “ουσιώδεις προϋποθέσεις άσκησης της εθνικής κυριαρχίας” και να μην εμπεριέχει “ρήτρες αντίθετες προς το Σύνταγμα”¹²¹. Την ίδια θέση θα κρατήσει στις μεταγενέστερες και πρόσφατες αποφάσεις που θα εκδώσει¹²².

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις αναδεικνύεται η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται στο σεβασμό της ταυτότητας της εθνικής συνταγματικής τάξης¹²³ και στη συνοχή που έχει δημιουργηθεί με τα χρόνια και τους αγώνες για να κατακτηθούν αυτές οι συνταγματικές αξίες και δεν είναι εύκολο να αχρηστευθούν από τη μέρα στην άλλη.

4.4.3. Το θεματικό πεδίο της εθνικής κυριαρχίας

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το Conseil Constitutionnel με την απόφαση του *Μάαστριχτ I* επαναλάμβανε ότι κατά την κρίση του επιτρέπεται η Γαλλική Δημοκρατία να μεταβιβάσει κάποιες αρμοδιότητες της σε έναν διεθνή οργανισμό κάτω από προϋποθέσεις σύμφωνα με τις οποίες δεν προσβάλλονται οι ουσιώδεις όροι

¹¹⁹ . Απόφαση του Συνταγματικού Συμβουλίου με αριθμό 308/92 DC, *Maastricht I*, της 09.04.1992, Recueil 1992, σελ. 55, σκέψεις 17-18

¹²⁰ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), “Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 294

¹²¹ . Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 256

¹²² . Αποφάσεις του Conseil Constitutionnel, α) της 19.11.2004 για την κρίση του επί της μη υιοθετημένης τελικά Συνταγματικής Συνθήκης, β) της 27.07.2006 που επαναλαμβάνει τη θέση του περί συμφωνίας του ενωσιακού δικαίου με “κανόνες ή αρχές συμφυείς με την συνταγματική ταυτότητα της Γαλλίας” και γ) της 20.12.2007 που αφορά την κρίση του επί της Συνθήκης της Λισαβόνας.

¹²³ . Βλ. για περισσότερα Thibaut de Berranger, (1995), *Constitutions Nationales et Construction Communautaire*, Bibliotheque de Droit Public, Tome 187, Paris-Nantes, σελ. 251 επ.

άσκησης της εθνικής κυριαρχίας και επιπλέον οι διατάξεις αυτής της διεθνούς Συνθήκης δεν ενσωματώνουν ρήτρες αντιθέτου περιεχομένου με τις αντίστοιχες διατάξεις του γαλλικού Συντάγματος. Περαιτέρω, έπρεπε να γίνει σεβαστή η υλοποίηση των συμβατικών δεσμευμένων και υποχρεώσεων που έχει αναλάβει η Γαλλική Δημοκρατία, επομένως κάτω από αυτό το πρίσμα δεν υπάρχει η δυνατότητα ελέγχου των Συνθηκών της Κοινότητας. Συνεχίζοντας το Conseil Constitutionnel ανέλυσε ακόμα περισσότερο τους περιορισμούς που θα πρέπει να επιβάλλονται σε αυτή την περίπτωση, υπονοώντας ότι αυτή η μεταφορά των αρμοδιοτήτων δεν μπορεί να γίνει πέρα από κάποια προκαθορισμένα όρια και ότι έπρεπε να τηρηθούν τρεις προϋποθέσεις, ως πρώτη προϋπόθεση έθετε την αμοιβαιότητα, ως δεύτερη προϋπόθεση το σεβασμό των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ως τρίτη προϋπόθεση να μην προσβάλλεται ουσιαστικά το γαλλικό Σύνταγμα και να προστατεύονται παράλληλα “οι ουσιώδεις συνθήκες άσκησης της εθνικής κυριαρχίας”¹²⁴. Διαφορετικά, είναι επιτρεπτή η επικύρωση της διεθνούς Συνθήκης, αφού προηγηθεί πρώτα αναθεώρηση του Συντάγματος¹²⁵, διευκρινίζοντας ταυτόχρονα πως ως “ουσιώδεις συνθήκες άσκησης της εθνικής κυριαρχίας” γίνονται αντιληπτά η εθνική ανεξαρτησία, η εδαφική ακεραιότητα, η θεσμική συγκρότηση του γαλλικού κράτους, καθώς και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων-ελευθεριών που προβλέπονται για τους κατοίκους εντός της γαλλικής επικρατείας.

Ενδιαφέρουσα είναι η στάση του Conseil Constitutionnel απέναντι στη ρητή πρόβλεψη της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου που καθιέρωνε το άρθρο I-6 της Συνταγματικής Συνθήκης αναφέροντας πως η ξεκάθαρη ενσωμάτωση της αρχής αυτής σε κείμενο Συνθήκης δεν θα μετέβαλε τα πραγματικά δεδομένα που είχαν δημιουργηθεί από την διαλεκτική σχέση μεταξύ του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου¹²⁶. Επομένως, κατά την κρίση του Conseil Constitutionnel, η αρχή του άρθρου I-6 της Συνταγματικής Συνθήκης δεν μεταβάλλει τις “ουσιώδεις προϋποθέσεις άσκησης της εθνικής κυριαρχίας” και κατά αυτόν τον τρόπο δεν παραβιάζει το γαλλικό Σύνταγμα¹²⁷ με την προϋπόθεση αποδοχής της όχι ως κανόνα ιεραρχίας αλλά ως κανόνα σύγκρουσης. Με αποτέλεσμα το Σύνταγμα να συνεχίζει να αποτελεί τον νόμο με την ανώτερη τυπική ισχύ και να βρίσκεται στην κορυφή της ιεραρχίας των κανόνων του δικαίου στην γαλλική έννομη τάξη και ταυτόχρονα διατηρείται ο θεμελιώδης ρόλος του Conseil Constitutionnel ως “θεματοφύλακα της γαλλικής έννομης τάξης”¹²⁸.

4.5. Μεγάλη Βρετανία

Στη Μεγάλη Βρετανία, όπως και στη Γαλλία, σημαίνοντα ρόλο επέχει η κυριαρχία του Κοινοβουλίου ως κανόνα αρμοδιότητας. Επομένως, το βρετανικό Σύνταγμα βασίζεται στην θεμελιώδη αρχή της απόλυτης κυριαρχίας και παντοδυναμίας του εθνικού του Κοινοβουλίου, το οποίο έχει την εξουσία να δημιουργήσει και να εφαρμόσει κάθε κανόνα δικαίου που επιθυμεί, δηλαδή η έννοια

¹²⁴ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), “Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 344

¹²⁵ . Απόφαση Μάαστριχτ I του Conseil Constitutionnel (αριθμός 308/92), σκέψη υπ' αριθμόν 14

¹²⁶ . Απόφαση του Conseil Constitutionnel (αριθμός 505/2004), σκέψη υπ' αριθμόν 12 που ορίζει ότι “ Μια διακήρυξη, η οποία προσαρτάται στη Συνθήκη, δείχνει ότι το άρθρο αυτό δεν προσδίδει στην αρχή της υπεροχής μεγαλύτερη εμβέλεια από αυτή που ήδη είχε ”.

¹²⁷ . Carcassonne, (2005), *France. Conseil Constitutionnel on the European Constitutional Treaty. Decision of 19.11.2004, 2004-505 DC*, EuConst, σελ. 295

¹²⁸ . Παπαδοπούλου Λ., (2009), “Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 354-5

της κυριαρχίας γίνεται αντιληπτή ως “ η εξουσία να νομοθετείς απεριόριστα χωρίς οποιονδήποτε νομικό φραγμό”¹²⁹. Η απεριόριστη αυτή εξουσία του βρετανικού Κοινοβουλίου αποδυναμώθηκε αισθητά με την Πράξη Προσχώρησης (*European Communities Act*) του 1972 της Μεγάλης Βρετανίας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και την ενσωμάτωση στο βρετανικό νομικό σύστημα του κειμένου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το 1998. Τα δυο αυτά νομικά κείμενα είναι απολύτως δεσμευτικά και αποτελούν ισχύον ευρωπαϊκό δίκαιο που πρέπει να εφαρμοστεί, διαθέτοντας μάλιστα υπερνομοθετική ισχύ, αφού υπερέχουν κάθε αντίθετου νόμου που θεσμοθετήθηκε ήδη ή που θα ψηφιστεί στο μέλλον από το βρετανικό Κοινοβούλιο¹³⁰. Η μεταφορά αυτή των εξουσιών που συντελέστηκε επιβεβαιώθηκε με απόφαση της Βουλής των Λόρδων το έτος 1991, κατά την οποίαν το ανώτατο βρετανικό δικαστήριο καινοτομώντας έκρινε πως πρέπει να μην εφαρμοστεί μεταγενέστερη νομοθετική πράξη που έχει εκδώσει το Κοινοβούλιο, επειδή ήταν αντίθετου περιεχομένου με αντίστοιχη πράξη της Συνθήκης της Κοινότητας. Με αυτόν τον τρόπο, αναγνώριζε ανεπιφύλαχτα την ιδιότητα της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου (αφήνοντας να εννοηθεί ακόμα και αποδοχή της υπεροχής και έναντι του ουσιαστικού Συντάγματος της Μεγάλης Βρετανίας) και ταυτόχρονα καθοδηγούσε τα κατώτερα βρετανικά δικαστήρια να εξετάζουν τις εκδοθείσες νομοθετικές πράξεις με βάση τη συμφωνία τους με το αντίστοιχο δίκαιο των Κοινοτήτων. Πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι οι ανώτατοι κανόνες με τη μεγαλύτερη τυπική ισχύ εντός της βρετανικής επικράτειας είναι αποτέλεσμα του συστήματος του κοινού δικαίου της Μεγάλης Βρετανίας, γνωστό ως *English Common Law*, και δεν προέρχονται από το θετό δίκαιο (*statutory law*) μέσω των νόμων ως *Statutes*. Ένας άλλος παράγοντας που πρέπει να συνυπολογίσουμε είναι ότι η εκτίμηση των δεδομένων επιβάλλεται να γίνει όχι με στενά νομικά κριτήρια αλλά και με βάση τα στοιχεία της λήψης της πολιτικής απόφασης που ταρακουνά τα θεμέλια της εθνικής κυριαρχίας, όπως μια τέτοια απόφαση είναι η προσχώρηση στους κόλπους της ΕΕ. Ωστόσο, σε κάθε ενδεχόμενο το Κοινοβούλιο της Μεγάλης Βρετανίας που το ίδιο ενέκρινε την ψήφιση της Πράξης Προσχώρησης, θεμελιώνοντας έμμεσα την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, νομικά έχει την εξουσία από το παραδοσιακό άγραφο Σύνταγμα της χώρας του είτε να την τροποποιήσει εν μέρει είτε να την καταργήσει εντελώς αυτή την Πράξη, μεταβάλλοντας ριζικά τα υπάρχοντα δεδομένα.

Έτσι, σύμφωνα με τα ανωτέρω εκτεθέντα, τα δύο ανώτατα δικαστήρια στη Μεγάλη Βρετανία, το *House of Lords* και το *High Court of Justice* με τις εκδοθείσες αποφάσεις τους¹³¹ μετά την υιοθέτηση της ειδικής νομοθετικής πράξης *European Communities Act* δεν προέβαλαν ιδιαίτερα νομικά εμπόδια και προχώρησαν με σχετική ευκολία στην αποδοχή της αξίωσης της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου επί του συνόλου του βρετανικού δικαίου¹³².

¹²⁹ . Dicey A.V., (1960), *An Introduction to the study of the Law of the Constitution*, Wade E.C.S. (επιμέλεια), MacMillan , London, σελ. 27 όπως παρατίθεται στο βιβλίο της Παπαδοπούλου Λ., (2009), “*Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής*”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 181

¹³⁰ . Βλ. Τις διατάξεις του άρθρου 2 παρ. 1 και άρθρου 2 παρ. 4 του *European Communities Act* του 1972, c. 68, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.legislation.gov.uk (επίσκεψη στις 20.09.2015)

¹³¹ . Πρώτα με την απόφαση του *High Court of Justice* με ημερομηνία δημοσίευσης την 07.11.1973, CMLR, σελ. 819 και ύστερα με την απόφαση του *House of Lords* με ημερομηνία έκδοσης την 27.02.1980, CMLR, σελ. 229

¹³² . Παπαγιάννης Δ., (2011), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 4η έκδοση*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, σελ. 321

4.6. Ελλάδα

Κάνοντας μια ιστορική αναδρομή στις αποφάσεις των ανωτάτων ελληνικών δικαστηρίων παρατηρούμε πως κάθε άλλο παρά αναπτύσσεται μια ενιαία ερμηνευτική γραμμή σε αυτό το ζήτημα. Αντίθετα, έχουν δημοσιευτεί αποφάσεις με διαφορετική νομική αιτιολόγηση, μερικές φορές και εκ διαμέτρου αντίθετες μεταξύ τους. Μερικές φορές μάλιστα τα ελληνικά δικαστήρια απέφευγαν τεχνηέντως να πάρουν σαφή, εμπειρισταωμένη και αναλυτική θέση όταν προέκυπτε σχετικό ζήτημα που είχε ανάγκη ερμηνείας¹³³. Επιχειρώντας μια γενική σύνοψη, τα ελληνικά δικαστήρια αναγνωρίζουν την αξίωση της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου καταβάλλοντας προσπάθειες να προβάλουν όσο το δυνατόν λιγότερα εμπόδια στην αξίωση υπεροχής και χρησιμοποιούν ως θεμελιωτική βάση τις διατάξεις του άρθρου 28 του ελληνικού Συντάγματος. Ωστόσο, σε μια σειρά αποφάσεων του το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο, τις υπ' αριθμόν ΣτΕ - 297/85 (ολ.), 3312/89, 1544/92 (ολ.) -, αλλά και το Ανώτατο Αστικό-Ποινικό Δικαστήριο, ο Άρειος Πάγος - με τις υπ' αριθμόν ΑΠ 1360/92, ΑΠ 79/93 αποφάσεις του - επέδειξαν δισταγμό ως προς την αναγνώριση της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και εναντίον του Συντάγματος. Για παράδειγμα, αναφέρουμε απόσπασμα από την υπ' αριθμό 2152/86 απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, όπου το σύνολο του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου χαρακτηρίζεται αναπόσπαστο μέρος του ελληνικού δικαίου και υπερισχύει "... εναντίον κάθε αντίθετης διάταξης νόμων του Ελληνικού κράτους κατά το άρθρο 28 του Συντάγματος", έτσι υπάρχει σχετική πρόβλεψη για τους απλούς νόμους στη σκέψη αυτή, δεν υφίσταται όμως ρητή αναφορά για την σχετική αντιμετώπιση και έναντι του Συντάγματος¹³⁴.

Κατά το έτος 1997, το ΣτΕ με μια απόφαση¹³⁵ Τμήματος του αναγνώριζε ρητά πέραν από την υπερνομοθετική και την υπερσυνταγματική ισχύ του ενωσιακού δικαίου. Όμως κατά τη διάρκεια του ίδιου έτους το ΣτΕ θα επανέλθει και θα δημοσιεύσει την υπ' αριθμό 2807/1997 απόφαση του, όπου η πλειοψηφία της σύνθεσης του τάχθηκε ανεπιφύλαχτα υπέρ της ανώτερης τυπικής ισχύος του ελληνικού Συντάγματος επί του συνόλου των κανόνων δικαίου της Ένωσης, δηλαδή και επί του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου (των Συνθηκών της ΕΕ), χρησιμοποιώντας ως θεμελιωτικές νομικές βάσεις και τις κανονιστικές προβλέψεις της ΕΕ αλλά και τις εθνικές προβλέψεις του ελληνικού Συντάγματος. Η ένδικη προσφυγή αφορούσε την αναγνώριση πτυχίων από τα Κέντρα Ελεύθερων Σπουδών

¹³³ . Σκουρής Β., (2004), Λόγος εκφωνηθείς την 17η Μαΐου 2004 κατά την πανηγυρική συνεδρίαση του Συμβουλίου της Επικρατείας επί τη ευκαιρία συμπληρώσεως εβδομήντα πέντε χρόνων λειτουργίας του Δικαστηρίου, ΝοΒ 52, σελ. 1529-30. Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσπάθειας αποφυγής ευθείας σύγκρουσης του ενωσιακού δικαίου με το ελληνικό Σύνταγμα αποτελεί η υπ' αριθμό 3457/1998 απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ που αφορούσε την επίσημη αναγνώριση των τίτλων σπουδών που απονεμήθηκαν κατά τη διάρκεια διαδοχικής φοίτησης στα (λεγόμενα τότε) Εργαστήρια Ελευθέρων Σπουδών που βρίσκονταν στην ελληνική επικράτεια και σε ξένα πανεπιστήμια εκτός της ελληνικής επικράτειας

¹³⁴ . Παπαγιάννης Δ., (2011), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 4η έκδοση*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, σελ. 318

¹³⁵ . Πρόκειται για την υπ' αριθμό 249/1997 απόφαση του Δ' Τμήματος (πενταμελές σύνθεση) του ΣτΕ, που αφορά την απαγόρευση εξόδου οφειλέτη από την Ελλάδα για χρέη προς το Δημόσιο και συγκεκριμένα για χρέη προς το ΙΚΑ και που ουσιαστικά επαναλαμβάνει την νομική του επιχειρηματολογία που είχε διατυπώσει προηγουμένως με την υπ' αριθμό 3502/1994 απόφαση του ίδιου Τμήματος του ΣτΕ, τασσόμενο ρητά υπέρ της υπερσυνταγματικής δύναμης του δικαίου της ΕΕ (και της ΕΣΔΑ), τονίζοντας παράλληλα ότι το εκάστοτε δικαστήριο οφείλει δικονομικά να εξετάζει αυτεπαγγέλτως τη νομιμότητα της ελεγχόμενης διάταξης ή πράξης με το ενωσιακό δίκαιο και να εφαρμόσει τελικά σε περίπτωση σύγκρουσης οπωσδήποτε το δίκαιο της Ένωσης.

και το ΣτΕ επικαλούμενο το άρθρο 28 παρ. 1 στοιχειοθετεί την υπεροχή των διεθνών Συνθηκών απέναντι στους απλούς ελληνικούς νόμους, κάτι που δεν συμβαίνει και έναντι του ελληνικού Συντάγματος, που βρίσκεται στην πυραμίδα της ιεραρχίας εντός της ελληνικής επικράτειας απέναντι σε κάθε κανόνα δικαίου¹³⁶. Ύστερα από μια δεκαετία, παρατηρείται ριζική μεταβολή της νομολογίας του ΣτΕ στο θέμα αυτό, με την υπ' αριθμό 778/2007 απόφασή του¹³⁷ συνηγορώντας τελικά υπέρ της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και έναντι του ελληνικού Συντάγματος. Ως λόγοι για τη μεταστροφή αυτή της νομολογίας μπορούν να αναφερθούν οι πολιτικές και νομικές εξελίξεις της περιόδου εκείνης στην Ελλάδα και ο σημαντικός αντίκτυπος που προκάλεσε η απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση Neri κατά Ιταλίας¹³⁸, στην οποία το Δικαστήριο της ΕΕ έκρινε ότι η πραγματοποίηση ορισμένου χρόνου σπουδών σε μη αναγνωρισμένο στην Ιταλία παράρτημα βρετανικού πανεπιστημίου, δεν αποτελεί αυτό καθαυτό λόγο απόρριψης του αιτήματος αναγνώρισης του τίτλου σπουδών που οδηγεί στην απόκτηση επαγγελματικών δικαιωμάτων στην Ιταλία, αλλά και ότι το νέο ενωσιακό θεσμικό πλαίσιο, δηλαδή το άρθρο 50 παρ.3 της Οδηγίας 36/2005, υποχρεώνει τα κράτη-μέλη να ελέγχουν με συγκεκριμένο τρόπο (in concreto) τον κρινόμενο τίτλο σπουδών από τον οποίο απορρέουν επαγγελματικά δικαιώματα, βάσει ουσιαστικών κριτηρίων, χωρίς όμως να μπορούν πλέον να εμποδίσουν την δυνατότητα αναγνώρισης της επαγγελματικής ισοτιμίας χρησιμοποιώντας χρονοβόρες εθνικές διαδικασίες και προϋποθέσεις.

Το καταρχήν νομολογιακό παράδειγμα του ΣτΕ που αφορούσε την άμεση και την ευθεία σύγκρουση ανάμεσα στο ελληνικό Σύνταγμα και το δίκαιο της ΕΕ αποτελούν οι αποφάσεις του σχετικά με το ζήτημα του “βασικού μετόχου”. Με την υπ' αριθμό 3242/2004 (και τη συνεκδικασθείσα 3243/2004) απόφασή του το ΣτΕ σε επταμελή σύνθεση τοποθετήθηκε με σαφή και αδιαμφισβήτητο τρόπο υπέρ της ξεκάθαρης και τυπικής υπεροχής του ελληνικού Συντάγματος επί του ενωσιακού δικαίου, παρόλο που κατά την κρίση του δεν ετίθετο περίπτωση σύγκρουσης-ιεράρχησης των δυο εννόμων τάξεων αφού δεν συνέπιπταν τα ρυθμιστικά πεδία των δυο προβλέψεων και λαμβάνοντας υπόψη μας επίσης το γεγονός ότι είχε προηγηθεί η διαδικασία της αναθεώρησης του Συντάγματος κατά το έτος 2001¹³⁹. Ωστόσο, και σε αυτήν την υπόθεση με την πάροδο μικρότερης διάρκειας δυο ετών, βλέπουμε την επιβαλλόμενη μεταστροφή των νομικών θέσεων του ΣτΕ, όπου με την υπ' αριθμό 3670/2006 απόφαση της Ολομέλειας του διακήρυξε την άποψη του ότι πρέπει το εθνικό δίκαιο – επομένως και το Σύνταγμα - να είναι συμβατό και να ελέγχεται αυτή η νομιμότητα με το δίκαιο της ΕΕ σε οποιαδήποτε μορφή του, καθώς και ότι η αποστολή από τα εθνικά δικαστήρια προδικαστικών παραπομπών προς το ΔΕΕ καθίσταται απαραίτητη και αναγκαία στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης. Άρα, από αυτό το νομικό συλλογισμό συμπεραίνουμε ερμηνευτικά ότι το εθνικό Σύνταγμα

¹³⁶ . Βλ. Απόφαση υπ' αριθμόν 2807/1997 του ΣτΕ, ΔιΔικ 1997, τεύχος 9, σελ. 1159

¹³⁷ . Σύμφωνα με την απόφαση αυτή του ΣτΕ, πρέπει να αναγνωριστούν αναγκαστικά οι τίτλοι σπουδών που απονεμήθηκαν από αλλοδαπό εκπαιδευτικό ίδρυμα σε κάτοικο της Ελλάδας, αν και μέρος των σπουδών μπορεί να έχει γίνει σε παράρτημα του ιδρύματος αυτού στην Ελλάδα παρά το γεγονός ότι δεν έχει αναγνωρισθεί επίσημα στην Ελλάδα ως εκπαιδευτικό ίδρυμα.

¹³⁸ . Απόφαση του ΔΕΕ της 13.11.2003 στην υπόθεση C-153/2002, *Valentina Neri versus European School of Economics*, ΣυλλΝομ2003, σελ. I-13555 επ.

¹³⁹ . Κατά την αναθεωρητική αυτή διαδικασία ως προς το συγκεκριμένο θέμα θεσπίστηκε το ασυμβίβαστο μεταξύ της ιδιότητας του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσω ενημερώσεως και εκείνης του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης που αναλαμβάνει, έναντι του Δημοσίου ή νομικού προσώπου του ευρύτερου δημόσιου τομέα, την εκτέλεση έργων, προμηθειών ή την παροχή υπηρεσιών. Δηλαδή εδώ η μεταγενέστερη συνταγματική διάταξη ερχόταν σε αντίθεση με την προηγούμενη της (ήδη γνωστή) ενωσιακή πρόβλεψη.

διαθέτει λιγότερη τυπική ισχύ συγκριτικά με το σύνολο του δικαίου της ΕΕ, ακόμα και το δευτερογενές, εφόσον το τελευταίο αποτελεί το νομικό κριτήριο που θα ελεγχθεί η συμβατότητα των εθνικών συνταγματικών προβλέψεων, χωρίς όμως κάτι τέτοιο να αναφέρεται ρητά στο κείμενο της εν λόγω απόφασης.

Η υπόθεση του “βασικού μετόχου” προκάλεσε την επιστημονική διαίρεση σε θεωρητικό και νομολογιακό επίπεδο, για αυτό το λόγο αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των ερμηνευτικών δυσκολιών που μπορούν να οδηγηθούν τα εθνικά δικαστήρια όταν δικαιολογούν την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου στην εσωτερική εθνική έννομη (κυρίως συνταγματική) τάξη και όχι στην αυτονομία και την ιδιαίτερη φύση της ΕΕ και του δικαίου της ¹⁴⁰.

5. Νομικός Πλουραλισμός και Πολυεπίπεδος Συνταγματισμός

Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί μια ιδιαιτέρως δημοφιλής στη νομική θεωρία αντίληψη για έναν κοινό “ευρωπαϊκό συνταγματικό τόπο”, που επηρεάζει άμεσα τις σχέσεις μεταξύ του ενωσιακού δικαίου και των επιμέρους εθνικών δικαίων συστημάτων. Κατά τη θεωρία αυτή, το δίκαιο της ΕΕ, πιο ειδικά “το αποκαλούμενο ενωσιακό Σύνταγμα” μπορεί να γίνει κατανοητό ως ένας κοινός συνταγματικός “τόπος” ή “σημείο”, που δανειζεται ουσιαστικά στοιχεία για την πληρότητα του από τις συνταγματικές τάξεις των κρατών μελών και που το συνταγματικό “όλον” γίνεται αντιληπτό με πλουραλιστικό τρόπο και όχι μονοδιάστατα ¹⁴¹. Το “κοινό ευρωπαϊκό Σύνταγμα” εν ευρεία έννοια, είναι ένα νομικό σύστημα αποτελούμενο από δυο συμπληρωματικά και αλληλοβοηθούμενα συνταγματικά πεδία, όπου το ένα μπορεί να διαβαστεί και να γίνει αντιληπτό πλήρως μόνο σε συνδυασμό με το άλλο ¹⁴². Ως προς την ευρωπαϊκή συνταγματική θεωρία, η διαλεκτική αυτή αναφέρεται ως “πολυεπίπεδος συνταγματισμός”, δηλαδή ως μία εξελικτική ισορροπία μεταξύ διαφορετικών συνταγματικών τάξεων, ενώ διαμορφώνεται μια συντεταγμένη πολλαπλότητα κρατών που έχει ως βάση το κοινό ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό. Κατά τον Δημήτρη Χρυσόχου, αυτός ο νέος συνταγματισμός δεν προτάσσει τις σχέσεις υπεροχής και ιεράρχησης ως κριτήρια ενός κεντρικού ενωτικού σχήματος στις διάφορες νομικές τάξεις, ούτε επιβάλλει μια συγκεκριμένη συνταγματική δομή, αλλά αντίθετα τις εντάσσει στην διαμορφούμενη πολυκεντρική πολιτεία, δείχνοντας σεβασμό και αυτονομία στα συνταγματικά επίπεδα των συστατικών του μερών, όχι μόνο μη συγχωνεύοντας τα, αλλά παράλληλα δημιουργώντας συνταγματική ανεκτικότητα μέσα στα πλαίσια μια δημόσιας “συντακτικότητας” ¹⁴³. Με άλλα λόγια εξελίσσεται μια μετά-εθνική διάσταση, όπου η διάσταση αυτή διαμορφώνει μία ιδέα αλλαγής και μετασχηματισμού σε σχέση με το έθνος-κράτος (αλλαγή του ή προς το έθνος-κράτος και επίσης αλλαγή στο υπέρ-εθνικό ή υπό-εθνικό επίπεδο εξ' αιτίας των αλλαγών που συμβαίνουν μέσα στο εθνικό επίπεδο), ¹⁴⁴ όπου αποτυπώνεται ακριβώς αυτή η διαλεκτική εξέλιξη ανάμεσα στην

¹⁴⁰ . Σαχπεκίδου Ρ. Ευγενεία, (2013), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Β' έκδοση, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, σελ. 514

¹⁴¹ . Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 296 επ.

¹⁴² . Pernice I., (2002), Multi-level Constitutionalism in the European Union, WHI Paper 05/2002, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.whi-berlin.de/documents/whi-paper0502.pdf> (επίσκεψη στις 01.10.2015), σελ. 4

¹⁴³ . Χρυσόχου Δ.Ν., (2008), *Προς μια Ευρωπαϊκή Μεταπολιτειολογία* , Κ.Ε.Σ.Δ. τόμος 9, εκδ. Α.Σάκκουλας,, Αθήνα, σελ. 22

¹⁴⁴ . Jo Shaw, (1999), Post-national Constitutionalism in the European Union, *Journal Of European Public Policy*, Vol. 6, no. 3, Special Issue on the Social Construction of the European Union, μερικώς διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://aei.pitt.edu/2385/1/002528_1.pdf

“συνταγματοποίηση” της ΕΕ παράλληλα και αλληλένδετα με την “ευρωπαϊκή” του εθνικού Συντάγματος¹⁴⁵.

Η υιοθέτηση αυτής της θεωρητικής προσέγγισης οδηγεί με μεθοδολογική ακρίβεια, αναφορικά με τη σχέση του εθνικού δικαίου και του δικαίου της ΕΕ, στην αχρήστευση των θεωριών του “υπερεθνικού μονισμού” και “δυαδικής θεώρησης”¹⁴⁶ και κατά μια άποψη αποτελεί ίσως την πιο κατάλληλη θεωρητική ανάλυση για να αποδώσει κάποιος την συνθετότητα της διαπλοκής ανάμεσα στις δυο αυτές έννομες τάξεις, γιατί αναπαριστά με πιο πειστικά εργαλεία την αλληλοεπίδραση, την “αλληλοδιείσδυση και την αλληλοσυμπλήρωση” των κανονιστικών διατάξεων των δυο νομικών συστημάτων¹⁴⁷.

6. Μια συνολική αποτίμηση

Ο ανώτατος εθνικός δικαστής, επικαλούμενος τη βούληση των πολιτών του κράτους του να συνεχίζει να υπηρετεί τον συνταγματικό του ρόλο ως εγγυητή των αρχών του δικαίου και της ελευθερίας¹⁴⁸, πρωτίστως υπακούει στο δικό του εθνικό Σύνταγμα, που συνιστά αφενός τη βάση και το θεμέλιο συνολικά της εσωτερικής του έννομης τάξης και αφετέρου προβλέπει τις προϋποθέσεις και το όριο διείσδυσης των άλλων νομικών τάξεων (διεθνής ή ενωσιακή) στο πεδίο ρύθμισής της, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τις κανονιστικές διατάξεις του άρθρου 28 του ελληνικού Συντάγματος. Επομένως, τα ανώτατα εθνικά δικαστικά όργανα ενός κυρίαρχου και ανεξάρτητου κράτους σεβόμενα απολύτως το Σύνταγμα τους, που δεν προβλέπει ρητά την υπεροχή άλλης έννομης τάξης έναντι των κανονιστικών διατάξεων του ίδιου του Συντάγματος, αλλά μόνο έναντι των απλών κοινών νόμων και των κανονιστικών πράξεων της διοίκησης τους, δεν έχουν τη δυνατότητα νομικά να αποδεχτούν μια καθολική υπεροχή του ενωσιακού/κοινοτικού επί του εθνικού τους δικαίου. Όπως είδαμε και παραπάνω, το ίδιο πράγμα συμβαίνει και στην πραγματικότητα, αφού δεν την αναγνωρίζουν πλήρως στην πράξη όπως φάνηκε από τις υποθέσεις που αναλύσαμε. Με βάση αυτό το συλλογισμό, ο μοναδικός τρόπος η εθνική έννομη τάξη να ευθυγραμμιστεί με τις κανονιστικές απαιτήσεις της ενωσιακής έννομης τάξης, εφόσον δεν μπορεί να βρεθεί καμία ερμηνευτική δίοδος, είναι να προσφύγει στην πολύπλοκη και χρονοβόρα διαδικασία της αναθεώρησης του Συντάγματος της¹⁴⁹. Εδώ τίθεται ένα επιπλέον νομικό ζήτημα, ποιο είναι το όριο της ερμηνευτικής διαδικασίας ώστε να μην εκληφθεί ως μια σιωπηρή αναθεωρητική πράξη. Κατά τον Αντώνη Μανιτάκη, το όριο αυτό συνιστά η επιφύλαξη κυριαρχίας που καθιερώνει το άρθρο 28 παράγραφος 3 του ελληνικού Συντάγματος¹⁵⁰.

(επίσκεψη στις 01.10.2015), σελ. 8-9

¹⁴⁵ . Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2006), *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Σύνταγμα : η “ευρωπαϊκή” του εθνικού Συνταγματικού Δικαίου, Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, Αθήνα, τεύχος 3, σελ. 129 επ.

¹⁴⁶ . Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 300

¹⁴⁷ . Για περισσότερα σχετικά με την άποψη αυτή βλ. Παπαδοπούλου Λ., (2009), “*Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής*”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 583 επ.

¹⁴⁸ . Habermas J., (2012), *The crisis of the European Union, A Response*, Polity Press, Cambridge, σελ. 13

¹⁴⁹ . Χρυσόγονος Κ., (2005), *Το Μετέωρο Βήμα της Ευρώπης, Η Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης και το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 75

¹⁵⁰ . Μανιτάκης Α., (2004), *Το “Σύνταγμα” της Ευρώπης αντιμέτωπο με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 63 επ.

Πάντως στην ανωτέρω περίπτωση που η αναγνώριση και η ισχύς του ενωσιακού δικαίου εξαρτάται αποκλειστικά από την εσωτερική έννομη τάξη και πιο συγκεκριμένα από το εθνικό Σύνταγμα, υπάρχουν σοβαρές επιπτώσεις στο εύρος διείσδυσης επομένως και το εύρος εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, καθώς και στο επίπεδο της αποτελεσματικότητας του, αφού κάθε φορά η εφαρμογή του θα εξαρτάται από τις “ιδιαιτερότητες” της νόμιμης διαδικασίας κάθε εθνικής έννομης τάξης προκειμένου να συμμορφωθούν με τις κανονιστικές προβλέψεις που επιβάλλει το “εξωτερικό” νομικό σύστημα ¹⁵¹.

Υπό μια αντίληψη, τα εθνικά δικαστήρια επινοούν τρόπους και μεθόδους για να απαλλαγούν από τα δεσμά των υποχρεώσεων που ανέλαβαν τα κράτη τους με τη σύναψη της διεθνούς Σύμβασης, έτσι κατά μια άποψη με το ιδεαλιστικό πρόσχημα της υπεράσπισης των θεμελιωδών ανθρωπινών δικαιωμάτων, της διατήρησης ενός ελάχιστου εγγυημένου επιπέδου προστασίας που δεν προσέφερε η Ένωση και την αναγωγή τους σε ζήτημα μείζονος προτεραιότητας για τα κράτη μέλη (τομείς που πράγματι υπήρχαν σοβαρά ρυθμιστικά κενά εντός του κοινοτικού χώρου), αποπειρώνται να ξανακερδίσουν κάτι από το χαμένο έδαφος και από την πίτα των αρμοδιοτήτων που βλέπουν να απομειώνονται σημαντικά με την δημιουργία και την επέκταση της ΕΕ. Επιδίδονται λοιπόν σε έναν αγώνα διαπραγμάτευσης με εκατέρωθεν αξιώσεις για να αποκομίσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερα οφέλη για τα ίδια αλλά και τις χώρες τους. Αναπτύσσεται, έτσι, ως μου επιτραπεί η μη δόκιμη έκφραση ένα παιχνίδι “πινγκ-πονγκ” νομικών επιχειρημάτων και από τις δύο πλευρές προκειμένου να ισχυροποιήσουν τη δική τους θέση.

Γίνεται αντιληπτό ότι βρισκόμαστε μπροστά σε εκείνες τις περιπτώσεις που ξετυλίγεται μια ανταγωνιστική θέση ανάμεσα στην ΕΕ και τα κράτη μέλη στη διαμόρφωση του νομικού πλαισίου και της ακολουθούμενης δημόσιας πολιτικής, όπου τα κράτη σε πρώτη φάση έχουν παραχωρήσει κανονιστική εξουσία στην Ένωση αλλά σε μεταγενέστερη φάση επιθυμούν την επανεκχώρηση της διαμέσου νέων νομοθετικών ή νομολογιακών προβλέψεων ¹⁵².

Από την άλλη, όπως κατά ορθή επιστημονική συλλογιστική επισημαίνει η Νέδα Αθ. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, εάν αντιληφθούμε το Σύνταγμα ως ένα σύνολο αξιών και αρχών, ως ένα αξιακό σύστημα με “αξιολογικό και διεκδικητικό περιεχόμενο”, ¹⁵³ και όχι απλά προσκολλημένοι στην τυπολατρική του διάσταση, αλλά δίνοντας σημασία στην αξιολογική του λειτουργία και την αξιακή του αντίληψη, θα κατανοήσουμε πως το κατάλληλο μεθοδολογικό εργαλείο για το συγκεκριμένο θέμα που εξετάζουμε εάν οι κανόνες του δικαίου της ΕΕ είναι νομικά “ισότιμοι” με τους κανόνες του εθνικού δικαίου, δη τους εθνικούς κανόνες με συνταγματική ποιότητα, δεν είναι το κλασικό κριτήριο της νομικής ιεράρχησης ή της τυπικής υπεροχής, αλλά το δυναμικό κριτήριο της εκτίμησης του αξιακού και αξιολογικού περιεχομένου των αντιπαραβαλλόμενων κανόνων δικαίου ¹⁵⁴ και η ουσιαστική λειτουργία που επιτελούν, αναδεικνύοντας τις αρχές, τις αξίες και την ενιαία ταυτότητα της ΕΕ. Και αυτό γιατί

¹⁵¹ . Shaw Jo, (1996), *Law of the European Union*, second edition, MacMillan Law Masters Press Ltd, London, σελ. 258

¹⁵² . Wallace H., (1996), *Politics and Policy in the EU : The Challenge of Governance* , in Wallace H. and Wallace W., (1996), *Policy-Making in the EU*, Oxford University Press, Oxford, 3 (12-16), όπως παρατίθεται στο βιβλίο του Στεφάνου Κ., (2002), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Τόμος Α', Γενικά και Θεσμικά Χαρακτηριστικά μετά τη Νίκαια*, έκτη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 67

¹⁵³ . Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 263-264

¹⁵⁴ . Ibid, σελ. 265

η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης¹⁵⁵ διαμορφώνει νέες έννομες σχέσεις και καταστάσεις που δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν με τις παλαιές επιστημονικές μεθόδους της νομικής θεωρίας, αλλά εντάσσεται στον εξελικτικό χαρακτήρα του μετά-εθνικού τρόπου διακυβέρνησης που επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό και την νομική επιστήμη.

7. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Ας επιχειρήσουμε να εφαρμόσουμε το κλασικό πρότυπο του δικανικού συλλογισμού στο θέμα της παρούσας επιστημονικής εργασίας. Ας τοποθετήσουμε στη θέση της μείζονος πρότασης-κανόνα δικαίου την πάγια νομολογία του ΔΕΚ, που διατυμπανούσε σε κάθε περίπτωση, περί πλήρης και καθολικής υπεροχής του δικαίου της Κοινότητας επί οποιουδήποτε κανόνα εθνικού δικαίου. Στην ελάχισσωνα πρόταση-πραγματικά περιστατικά, ας τοποθετήσουμε τη στάση και την υποδοχή που επιφύλαξαν τα ανώτατα δικαστήρια των κρατών μελών απέναντι στις αποφάσεις του ΔΕΚ. Προχωρώντας στο τρίτο βήμα του δικανικού συλλογισμού, δηλαδή εφαρμόζοντας την υπαγωγή της δεύτερης πρότασης στην πρώτη πρόταση, θα διαπιστώσουμε πως κανένα δικαστήριο κράτους μέλους δεν έχει αποδεχτεί και ευθυγραμμιστεί πλήρως με την ερμηνευτική γραμμή που σταθερά ανά τον χρόνο έχει υποστηρίξει το Δικαστήριο της ΕΕ. Ακόμα στις χώρες που θεμελιώνουν την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου στη φύση του ίδιου του δικαίου αυτού¹⁵⁶ ή διαθέτουν ρητή πρόβλεψη στις διατάξεις των Συνταγμάτων τους, που λογικά δεν θα έπρεπε να αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα ερμηνευτικά και εφαρμοστικά προβλήματα δεν παραχωρούν εν λευκώ επιταγές στην άνευ όρων αναγνώριση της καθολικής υπεροχής.

Με αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύεται ότι ο σκοπός της παρούσας επιστημονικής εργασίας είναι διττός αφενός να παρουσιάσει τη νομική διάσταση της συγκεκριμένης θεματικής με τα νομικά εμπόδια και προαπαιτούμενα που προέβαλαν τα δικαστήρια των κρατών μελών και αφετέρου να αναδείξει επιπλέον την πολιτική διάσταση του ενοποιητικού φαινομένου με την ιδιαίτερη αντίσταση και ανθεκτικότητα του κράτους-έθνους είτε μέσα σε ένα συνολικό μόρφωμα κρατών όπως η ΕΕ είτε χωριστά κατά την αυθυπαρξία του εντός του διεθνούς περιβάλλοντος.

Συγκεκριμένα στο παράδειγμα μας της ΕΕ, ενώ βρισκόμαστε στην τελική φάση ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αφού απομένει να πραγματοποιηθούν σχεδόν μόνο η πολιτική και η αμυντική ένωση που ήδη βρίσκονται σε προχωρημένο επίπεδο, το κράτος μέλος αρνείται με διάφορους τρόπους να συμμορφωθεί με τις βασικές επιταγές και υποχρεώσεις που συνεπάγεται η συμμετοχή στην ΕΕ και που εν τέλει το ίδιο έχει αναλάβει συμβατικά με τις Διεθνείς Συνθήκες που έχει υπογράψει, καθιστώντας απρόβλεπτη της μελλοντική εξέλιξη της ΕΕ. Ένας από αυτούς τους τρόπους αποτελεί και η συλλογιστική που αναλύθηκε εκτενώς στην παρούσα εργασία

¹⁵⁵ . Για περαιτέρω βλ. Alec Stone Sweet, (2007), *Integration and Constitutionalism in the European Union*, στο βιβλίο των Antonin Cohen et Antoine Vauchez, (2007), *La Constitution Européenne, Elites, Mobilisations, Votes*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, σελ. 7 επ.

¹⁵⁶ . Χαρακτηριστικό παράδειγμα απόφασης εθνικού δικαστηρίου που βρίσκεται πιο κοντά στην πάγια γραμμή του ΔΕΚ είναι η απόφαση του βελγικού Cour de Cassation της 27.05.1971 στην υπόθεση *Fromagerie Fraco-Suisse Le Ski versus Etat Belge*, CMLRep 1972, σελ. 330 επ.. Πιο συγκεκριμένα η εγγύτητα αυτή, προκύπτει από τις προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα της υπόθεσης, όπου ακριβώς θεμελιώνει αυτήν την υπεροχή στην ιδιαίτερη φύση του Δικαίου της ΕΕ ως μια ξεκάθαρη προϋπόθεση ύπαρξης και λειτουργίας και εν τέλει επιβίωσης του τελευταίου.

με τη στάση που κράτησαν όλα αυτά τα χρόνια τα ανώτατα δικαστήρια των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

8.1. Ελληνόγλωσση

- Βενιζέλος Ε., (1994), *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ και ο Ευρωπαϊκός Συνταγματικός Χώρος*, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή
- Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης, Συνταγματική Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα
- Κακούρης Κ.Ν., (1998), *Οπτικές Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου, Γενικής Θεωρίας του Δικαίου, Μετά-Νομικές*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή
- Καραγεώργου Β., (2013), *Η αρχή της Διαφάνειας στην Ενωσιακή Έννομη Τάξη, Όψεις μιας αναδύομενης νομικής αρχής*, Πρόλογος Χριστιανός Β.Α., εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη
- Κουγέας Β., (2007), *Στοιχεία Ελέγχου Εφαρμογής Κοινοτικού Δικαίου, Διαδικασίες Παραβάσεις και Αντιμετώπιση τους*, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Μανιτάκης Α., (2004), *Το “Σύνταγμα” της Ευρώπης αντιμέτωπο με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα
- Μανιτάκης Α., (2004), *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδεις Έννοιες, Τόμος Ι*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Αθήνα
- Μανιτάκης Α., (2009), *Συνταγματική Οργάνωση του Κράτους, Με στοιχεία Πολιτειολογίας*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη
- Μαρκαντωνάτου-Σκαλτσά Α., (2007), *Γενικές Αρχές στην Νομολογία του ΣτΕ και του ΔΕΚ*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη
- Παπαγιάννης Δ., (2011), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 4η έκδοση*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα,
- Παπαδοπούλου Λ., (2009), *“Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό δίκαιο: Το Ζήτημα της υπεροχής”*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή
- Παπαδημητρίου Γ., (1997), *Η αργόσυρτη πορεία προς την ευρωπαϊκή ομοσπονδίαση, Επίκαιροι προβληματισμοί*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή
- Παυλόπουλος Π., (1993), *Εγγυήσεις του Δικαιώματος Δικαστικής Προστασίας στον Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Χώρο*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή,

- Παπαστυλιανός Χ., (2008), *Προϋποθέσεις και Όρια Μετεξέλιξης της ΕΕ, Σε μια Διακριτή Συνταγματική Τάξη*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη
- Πλιάκος Δ. Αστέριος, (2012), *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο*, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Σαχπεκίδου Ρ. Ευγενεία, (2011), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Α' έκδοση*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη
- Σαχπεκίδου Ρ. Ευγενεία, (2013), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Β' έκδοση*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη
- Σαχπεκίδου Ρ. Ευγενεία, (1995), *Το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και η Πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, Κενά στην κοινοτική έννομη προστασία και προτάσεις βελτίωσης της*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη
- Σκανδάμης Ν., (1994), *Κράτος, Δίκαιο και Κοινωνία στην Ενοποιημένη Ευρώπη, Διεπιστημονικές προσεγγίσεις με άξονα το Δίκαιο*, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή
- Σκανδάμης Ν., (1997), *Ευρωπαϊκό Δίκαιο Ι, Θεσμοί και Έννομες Τάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Τρίτη Έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή
- Σκανδάμης Ν., (2001), *Θεμελιώδη Χαρακτηριστικά του Κοινοτικού Δικαίου*, στο βιβλίο ΕΠΕΕΣ, *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές*, Τόμος Α', Ιστορία, Θεσμοί και Δίκαιο, Στεφάνου Κ., Φατούρος Αρ., Χριστοδουλίδης Θ.(επιμ.), Πρώτη έκδοση, εκδ. Ι.Σιδέρης, Αθήνα
- Σκανδάμης Ν., (2006), *Το Παράδειγμα της Ευρωπαϊκής Διακυβέρνησης, Μεταξύ Κυριαρχίας και Αγοράς*, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή
- Σκανδάμης Ν., (2006), *Θεμελιώδη Χαρακτηριστικά του Κοινοτικού Δικαίου*, στο βιβλίο ΕΠΕΕΣ, *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές*, Τόμος Α', Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία και Διακυβέρνηση, Στεφάνου Κ., Τσινισιζέλης, Μ., Φατούρος Αρ., Χριστοδουλίδης Θ.(επιμ.), Δεύτερη έκδοση, εκδ. Ι.Σιδέρης, Αθήνα
- Στεφάνου Κ., (2002), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Τόμος Α', Γενικά και Θεσμικά Χαρακτηριστικά μετά τη Νίκαια*, έκτη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή,
- Στεφάνου Δ., Πετρουλάκης Γ., (2005), *Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, Βασικές Καινοτομίες στη Δομή και τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα,
- Τσάτσος Δ., (2001), *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Για μια Ένωση Λαών με Ισχυρές Πατρίδες*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα
- Φατούρος Αρ., (2006), *Η Ευρωπαϊκή Ένωση στην αρχή του 21ου Αιώνα, Μια Πανοραμική Εικόνα*, στο βιβλίο ΕΠΕΕΣ, *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές*, Τόμος Α', *Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία και Διακυβέρνηση*, Στεφάνου Κ.,

Τσινισιζέλης, Μ., Φατούρος Αρ., Χριστοδουλίδης Θ.(επιμ.), Δεύτερη έκδοση, εκδ. Ι.Σιδέρης, Αθήνα

- Χριστιανός Β., (2011), *Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Χριστιανός Β., Κουσκουνά Μ., Παπαδοπούλου Ρ.-Ε., Περάκης Μ., (2011), *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης Μέσα από τη Νομολογία*, εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη
- Χρυσόγονος Κ., (2005), *Το Μετέωρο Βήμα της Ευρώπης, Η Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης και το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Παπαζήσης
- Χρυσοχόου Δ.Ν., (2008), *Προς μια Ευρωπαϊκή Μεταπολιτειολογία*, Κ.Ε.Σ.Δ. τόμος 9, εκδ. Α.Σάκκουλας,, Αθήνα

8.2. Ξενόγλωσση

- Alec Stone Sweet, (1999), *Constitutional Dialogues : Protecting Human Rights in France, Germany, Italy and Spain*, στο βιβλίο των Sally J. Kenney, William M. Reisinger, John C. Reitz, (1999), *Constitutional Dialogues in Comparative Perspective*, MacMillan Press Ltd, London
- Alec Stone Sweet, (2004), *The Judicial Construction of Europe*, Oxford University Press, Oxford
- Antonin Cohen et Antoine Vauchez, (2007), *La Constitution Européenne, Elites, Mobilisations, Votes*, Editions de l'Universite de Bruxelles, Bruxelles
- Bethlehem Daniel, (1998), *International Law, European Community Law, National Law : Three Systems in Search of a Framework, Systemic Relativity in the Interaction of Law in the European Union* στο βιβλίο του Koskeniemi Martti, (1998), *International Law Aspects of the European Union*, Martinus Nijhoff Publishers, Kluwer Law International, London – The Hague – Boston
- Emiliou Nicholas, (1996), *General Principles of Law in the EC Legal Order : Proportionality as a General Principle of EC Law* στο βιβλίο του ίδιου *The Principle of Proportionality in the European Law, A Comparative Study*, European Monographs 10, The Kluwer Law International, London – The Hague – Boston
- Dehousse Renaud, (1998), *The European Court of Justice, The Politics Of Judicial Integration*, MacMillan Press Ltd, London
- Dicey A.V., (1960), *An Introduction to the study of the Law of the Constitution*, Wade E.C.S. (επιμέλεια), MacMillan , London
- Rainer Arnold, (2009), *The Concept of European Constitutional Law*, στο βιβλίο του ίδιου Rainer Arnold, (2009), *The Emergence of European Constitutional Law*, International Academy of International Law, Ant.N.Sakkoulas-Bruylant, Athens-Bruxelles

- Κακούρης Κ.Ν., *Special Administrative Courts of the Member States and the Court of European Communities*, στο βιβλίο του ιδίου Κακούρης Κ.Ν.,(1998), *Οπτικές Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου, Γενικής Θεωρίας του Δικαίου, Μετά-Νομικές*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή
- Kennedy Tom, (1998), *Learning European Law, A Primer and a Vade-mecum*, Sweet and Maxwell Limited Press, London,
- Mancini G.F., (2000), *The incorporation of Community Law into the Domestic Laws of the Member States* στο βιβλίο του ιδίου *Democracy and Constitutionalism in the European Union, Collected Essays*, Hart Publishing, Oxford – Portland Oregon
- Lawson F.H. and Bentley D.J. , (1961), *Constitutional and Administrative Law*, Butterworths, London
- Steiner J. and Woods L., (2003), *Textbook on EC Law*, 8th Edition, Oxford University Press, Oxford
- Shaw Jo, (1996), *Law of the European Union*, second edition, MacMillan Law Masters Press Ltd, London
- Thibaut de Berranger, (1995), *Constitutions Nationales et Construction Communautaire*, Bibliotheque de Droit Public, Tome 187, Paris-Nantes
- Habermas J., (2012), *The crisis of the European Union, A Response*, Polity Press, Cambridge,
- Wallace H., (1996), *Politics and Policy in the EU : The Challenge of Governance* , in Wallace H. and Wallace W., (1996), *Policy-Making in the EU*, Oxford University Press, Oxford

9. ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

9.1. Ελληνόγλωσση

- Γεραρής Χ., (1996), *Ο Έλληνας δικαστής και το κοινοτικό δίκαιο*, ΔιΔικ, σελ. 817 επ.
- Κατρούγκαλος Γ, (2000), *Η σχέση Συντάγματος και Κοινοτικού δικαίου*, ΝοΒ, τεύχος 7, σελ. 1089 επ.
- Μανιτάκης Α., (1984), *Τα όρια της κοινοτικής αρμοδιότητας και η συνταγματική θεώρησή τους*, ΤοΣ, τεύχος 10, σελ. 491 επ.
- Κακούρης Κ.Ν., (1986) , *Η Σχέση της Κοινοτικής Έννομης Τάξης με τις Νομικές Τάξεις των Κρατών Μελών*, ΕΕΕυρΔ τ.2-3, σελ. 548 επ.
- Κανελλοπούλου – Μαλούχου Ν.Α., (2006), *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Σύνταγμα : η “ευρωπαϊκή” του εθνικού Συνταγματικού Δικαίου*, *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, Αθήνα, τεύχος 3, σελ. 129 επ.
- Κονδύλης Β., (1997), *Η συμβολή του ΔΕΚ στον προσδιορισμό της αρμοδιότητας και της δικαιοδοσίας των εθνικών δικαστηρίων*, ΝοΒ, σελ. 9 επ.
- Kirchhof P., (1995), *Η “απόφαση Μάαστριχτ” του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου*, ΕΕΕυρΔ, σελ. 85 επ.
- Σαχπεκίδου Ρ. Ευγενεία, (2000), *Η εφαρμογή του Κοινοτικού Δικαίου από τα ελληνικά δικαστήρια*, *Αρμ 2000*, σελ. 739 επ.
- Σκουρής Β., (2004), *Λόγος εκφωνηθείς την 17η Μαΐου 2004 κατά την πανηγυρική συνεδρίαση του Συμβουλίου της Επικρατείας επί τη ευκαιρία συμπληρώσεως εβδομήντα πέντε χρόνων λειτουργίας του Δικαστηρίου*, ΝοΒ 52, σελ. 1529 επ.
- Τσόλκα Ο., (2015), “*Ne bis in idem*” και εσωτερικό δυαδικό σύστημα κυρώσεων για την “αυτή παράβαση” : Μια σύνθετη προβληματική εν μέσω “διασταυρώσεων” της ΕΣΔΑ με τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, *Ποινικά Χρονικά*, Έτος ΞΑ, τευ. 8, Οκτ. 2015, σελ. 625 επ.

9.2. Ξενόγλωσση

- Carcassonne, (2005), France. Conseil Constitutionnel on the European Constitutional Treaty. Decision of 19.11.2004, 2004-505 DC, *EuConst*, σελ.295 επ.
- Jo Shaw, (1999), Post-national Constitutionalism in the European Union, *Journal of European Public Policy*, Vol. 6, no. 3, Special Issue on the Social Construction of the European Union.

10. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Η ηλεκτρονική διεύθυνση www.legislation.gov.uk (επίσκεψη στις 20.09.2015)
- Pernice I., (2002), Multi-level Constitutionalism in the European Union, WHI Paper 05/2002, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.whi-berlin.de/documents/whi-paper0502.pdf> (επίσκεψη στις 01.10.2015)
- Jo Shaw, (1999), Post-national Constitutionalism in the European Union, *Journal Of European Public Policy*, Vol. 6, no. 3, Special Issue on the Social Construction of the European Union, μερικώς διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://aei.pitt.edu/2385/1/002528_1.pdf (επίσκεψη στις 01.10.2015)
- Παπαγιάννης Δ., (2016), Ο διάλογος μεταξύ ΔΕΕ και ΕΔΔΑ, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://donpapagiannis.blogspot.gr/2016/02/blog-post.html> (επίσκεψη στις 15-02-2016)
- Πρεβεδούρου Ε., (2014), *Επέμβαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στον διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστή και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΔΔΑ της 8ης Απριλίου, 17120/09, Dhabī κατά Ιταλίας)*, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.prevedourou.gr/%CE%B5%CF%80%CE%AD%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B5%CF%85%CF%81%CF%89%CF%80%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85/> (επίσκεψη στις 15-02-2016)
- Πρεβεδούρου Ε., (2015), Νομολογία, Αρμοδιότητα του ΕΣΚΤ να υιοθετεί πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων στις δευτερογενείς αγορές (OMT) – Προϋποθέσεις του παραδεκτού της αίτησης προδικαστικής απόφασης (ΔΕΕ της 16.06.2015, 62/14 υπόθεση Gauweiler και λοιποί κατά Deutscher Bundestag), διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.prevedourou.gr/%CE%B1%CF%81%CE%BC%CE%BF%CE%B4%CE%B9%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B5%CF%83%CE%BA%CF%84-%CE%BD%CE%B1-%CF%85%CE%B9%CE%BF%CE%B8%CE%B5%CF%84%CE%B5%CE%AF-%CF%80%CF%81%CF%8C%CE%B3/> (επίσκεψη στις 15-02-2016)
- Απόφαση του ΔΕΕ της 16.06.2015, στην 62/14 υπόθεση Gauweiler και λοιποί κατά Deutscher Bundestag, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=9ea7d2dc30d57783e09d125d4433aa2fc61a3fe2adf6.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxuSbhb0?text=&docid=165057&pageIndex=0&doclang=EL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=396478> (επίσκεψη στις 15-02-2016)